

PAZIRIK KÜLTÜRÜNDE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE KURGAN MİMARİSİNE YANSIMALARI

THE FUNERAL CUSTOMS IN PAZYRYK CULTURE AND THEIR REFLECTIONS ON KURGAN ARCHITECTURE

Mehmet KUTLU*

Leila KUTLU**

ÖZ

Pazırık Kültürü, göz alıcı zengin arkeolojik buluntuları nedeniyle Orta Asya Arkeolojisi'nin en dikkat çeken konularından biridir. Sayıları 600'ü aşan Pazırık Kültürü Kurganları ve mimarisi üzerine genel bir değerlendirme amacını taşıyan bu çalışma, kurgan mimarisi bağlamında yapılan analiz ve değerlendirmelerle Pazırık Kültürü ve ardılı olan Hun ve Göktürk dönemi kurganları arasındaki ilişkiyi ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Pazırık Kültürü yerleşimlerini ve yerleşim düzenlerini model alan bir planlama ile konumlandırılan Pazırık kurganlarının etraflarındaki sunaklar ve balballar ile bir mezar anıt kompleksi olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Göktürk mezar külliyelerinden çok iyi bilinen bu mimari plan tasarımının kökenlerinin Pazırık kültürü kurganlarına kadar indiği bilimsel veriler ve bilgilere göre ortaya konulmaktadır. Kurgan içi mezar odası düzenlemelerinin Orta Asya Türk çadır ve konut mimarisinin düzen ve tasarımına göre belirlendiği saptanmıştır. Pazırık kültürü tanımı, tarihlendirmesi ve kökeni konuları irdelenerek kurgan mimarisi ve ölü gömme gelenekleri bağlamında Proto Türk ve Türk halklarıyla kültürel bağı açığa kavuşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Altay Dağları, Pazırık Kültürü, Kurgan Mimarisi, Ölü Gömme Gelenekleri, İskitler, Göktürkler

ABSTRACT

Pazyryk Culture is one of the most prominent subjects of Central Asian Archeology due to its rich archaeological finds. This article aims to assess Pazyryk culture kurgans, in terms of their architectural features and funeral rites to reveal the relationship between the Pazyryk Culture and its successors, the kurgans of Hsiung-nu and Turkic Khaganates. The datings of the Pazyryk kurgans as well as different hypotheses on the origin of Pazyryk society have also been discussed. Layout of burial grounds, architectural elements, interior

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3075-3965> ♦ E-mail: mehmetkutlu@pau.edu.tr

** Doktorant, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4367-8260> ♦ E-mail: leila.kutlu@std.yeditepe.edu.tr

arrangement of chambers, horse burial practices, orientation of bodies and horses are subjects examined in detail.

There are more than 135 burial grounds with more than 600 kurgans attributed to the culture. Almost all the kurgans of the Pazyryk culture are aligned in a straight line in the north-south direction, sometimes with slight deviations. It is believed that the arrangement of the kurgans in a straight line is based on the layout of the permanent dwellings, lined up on the north-south axis, in the winter quarters of the nomadic Turkic peoples of Altai. The burial chambers of the kurgans, which are representative “houses of the dead”, are arranged as housing models with the carpets hung on the walls and the items placed.

Among the architectural elements of the Pazyryk Culture kurgans are the circular stone fences surrounding its stone mounds, altars, and row of balbals. Generally, the stone mound is surrounded by a low stone fence or a shallow ditch, often repeating its plan. Mostly, the altars are erected to the west of the kurgans, while a row of balbals, extending from west to east, or a single balbal is erected to the east. Thus, the kurgans belonging to the “rulers” or “elite” gain the appearance of memorial complexes with stone fences, altars and balbal rows. Burial chambers of different sizes in most cases were constructed of wooden material.

It has been determined that more than 75% of the bodies (443 out of 599) in the Pazyryk culture kurgans with slight deviations face the east, while approximately 100 bodies with slight deviations face the west. Western orientation of bodies prevails in burial grounds located on the periphery of Pazyryk culture, close to modern Tuva.

Horse burials, as one of the characteristic features of the Pazyryk funeral customs, were identified in around 37% of kurgans (212 out of 569). Most kurgans with horse burials are in Onguday, Ulagan and Kosh-Agach districts of the Russian Federation and Katon-Karagay district of East Kazakhstan (more than 60%). Horses in the Pazyryk culture kurgans also face east.

In the interior arrangement of traditional Turkic residential architecture, the northern part of the yurt where the kitchen utensils are located is considered as the women’s section, and the southern part is considered as the men’s section, which is devoted to resting and sleeping. A similar layout can be observed in burial chambers of the Pazyryk culture. Thus, wooden sarcophagi were placed along the south wall of the chamber. In cases where bodies of two different genders were placed in the same sarcophagus, the men were again placed along the south wall.

Most of the kurgans of the Pazyryk culture, originally dated to the 6th - 5th centuries BC, in view of new data, were revised and dated approximately 325-275 BC. By examining the definition, dating and origin of Pazyryk culture, the cultural bond with Proto-Turk and Turkic people within the context of kurgan architecture and burial traditions has been revealed.

Key Words: Altai Mountains, Pazyryk Culture, Kurgan Architecture, Funeral Customs, Scythians, Turkic Khaganate

Giriş

M.Ö. 1. binyılın ikinci yarısında Altay Dağları ve yakın çevresinde yaşamış olan ve ardında çok sayıda kurgan bıraktığı tespit edilen topluluklar hakkında yazılı kayıtlar bulunmamaktadır. Bu nedenle, söz konusu topluluklar kesin olarak adlandırılmamaktadırlar. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Altay Dağlarında araştırma yürüten bilim adamları Katanda ve Berel’de Demir Çağına tarihlenen ve kalıcı don katmanlarıyla kaplı mezar odalarına sahip kurganlara rastlamıştır.¹ Söz konusu kurganların keşfi 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde, özellikle Sergey Rudenko başkanlığında, Altay Arkeolojik Ekspedisyonunca yapılan kazı çalışmalarıyla ivme kazanmıştır. 1930-1950’lerde, S. Rudenko ile M. Gryaznov başkanlığında Pazırık kurganlarında yürütülen kazılarda Altay’ın Demir Çağına ait göz alıcı buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bu sebeple ihtişamlı sanat eserleri yaratan topluluklar, bilim literatüründe Pazırıklılar olarak adlandırılmış ve onlara ait maddi kültür unsurları *Pazırık kültürü* olarak tanımlanmaya başlamıştır.²

Pazırık kültürü terimi ilk olarak S. Rudenko’nun “Kultura Naseleniye Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya” adlı kitabının kritiğini yapan V. Çernetsov tarafından kullanılmıştır.³ Söz konusu terimin arkeolojik anlamda bir tarihöncesi dönem kültürünü tanımlamak için kullanımı ise 1970’lerden itibaren hız kazanmış ve günümüz bilim literatüründe, Altaylarda yaşamış Demir Çağı göçebe topluluklarına ait kültürü tanımlayan en yaygın terim haline gelmiştir.⁴

Pazırık Kültürü’nün yayılma alanı Altay Dağları ve yakın çevresini içine alan bölgedir. Günümüzde Rusya Federasyonu’na bağlı Altay Cumhuriyetini, Kazakistan’ın Doğu Kazakistan Vilayetini, Batı Moğolistan’ı ve Çin sınırlarında kalan Doğu Türkistan’ın kuzeyini kapsamaktadır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Pazırık Kültürüne ait 135’ten fazla kurgan mezarlığı ile 600’den fazla kurgan tespit edilmiştir. Zengin ve statü gösteren buluntulardan dolayı söz konusu kurganlardan 15’inin⁵ hanedan üyelerine ve soylulara ait olduğu düşünülmektedir.

Pazırık Kültürüne ait kurganların en iyi bilinenleri Pazırık, Başadar, Tuyakta ve Şibe (M. Gryaznov, S. Rudenko, Kisilev kazıları) kurganlarıdır. Fakat son yıllarda Çuy, Ursula, Saylügem, Ulandırık (V. Kubarev, V. Kubarev ve P. Shulga kazıları), Berel (Z. Samashev kazıları) ve Ukok platosu (V. Molodin ve N. Polosmak kazıları) kurganlarında yapılan kazılar, Pazırık toplumuna dair daha güncel ve kapsamlı bilgilere ulaşılmaya olanak sağlamıştır.

1860’lı yıllarda Altaylarda ilk kazıları yapılan Berel ve Katanda kurganları ile 1920’li-1930’lu yıllarda kazıları gerçekleştirilen Pazırık ve Şibe kurganları, 1929 yılında

1 Radlov, 1989, 449-450.

2 Bk. Rudenko, 1953; Gryaznov, 1950.

3 Çernetsov 1954, 183-187.

4 Bk. Surazakov, 1983, 72-87; Shulga, 1998, 702-712; Garkusha, 2001, 301-303; Tishkin ve Dashkovskii, 2002, 166-168; Hudyakov, 1996, 87-89.

5 Tishkin ve Dashkovskii, 2003, 144.

Mihail Gryaznov tarafından İskit dönemine tarihlenmiştir.⁶ Bu noktada Pazırık kültürüne ait kurganlarda ele geçen buluntuların, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve İskitlere ait olduğu kabul edilen kurganlardan çıkan arkeolojik buluntularla tipolojik benzerliği dikkate alınmıştır. Böylece Pazırık kurganlarını ardında bırakan topluluklar, *İskit Üçlüsü* olarak tanımlanan 1) *silah*, 2) *at koşum takımları* ve 3) *hayvan üslubu*⁷ ile tipolojik ve üslupsal benzerliklerden dolayı İskitler/Sakalar olarak adlandırılmıştır. Fakat Karadeniz'in kuzeyindeki İskitler için Batı veya Avrupa İskitleri; Orta Asya'dakiler için ise Doğu veya Asya İskitleri, Sibirya İskitleri veya Sakalar tabiri kullanılmaktadır. Böylece 1970'lerden itibaren, İskit/Saka terimi, bozkır arkeolojisinde ardında kurgan tipi mezar anıtları bırakan Demir Çağı atlı göçebe topluluklarına ait kültürleri tanımlayan en genel ve yaygın kullanım olmuştur.

Pazırık Kültürü'ne Ait Kurgan Mezarlıklarının Plan Özellikleri

Pazırık kültürüne ev sahipliği yapan Altay coğrafyası yüksek dağ sıraları arasındaki birçok nehir ve kollarının bulunduğu vadilerden oluşmaktadır. Altayların en yüksek sıradağları olan Katun, Kuzey Çuy ve Güney Çuy Dağları deniz seviyesinden 4000 m yüksekliğe ulaşabilmekte ve Güney Sibirya'nın en büyük nehirleri olan Obı (Obi) ve İrtiş havzalarını birbirinden ayırmaktadır. Bu nehirlerin ana kaynakları ise Altaylara yağın yoğun karlardan beslenen Biy, Katun, Buktırma ve Çuy ırmaklarıdır. Pazırık kültürüne ait kurganların bulunduğu yörelerde yapılan topoğrafya incelemeleri sonucunda kurgan mezarlıklarının genellikle mevsimsel göçebe Altay toplumlarının kışı geçirdiği ve kalıcı konutlarının bulunduğu kışlakların yakınında konumlandığı anlaşılmıştır.⁸ Son yıllara kadar yapılan araştırmalar bu bilgiyi doğrulamaktadır. Kışlaklar hâkim soğuk rüzgarlardan korunaklı vadi veya düzlüklerde, hayvan otlatılmasına uygun bitki örtüsüne sahip alanlarda, zengin su kaynakları olan nehir ve göllerin yakınında konumlanmaktadır.

Yüzyılları aşan uzun zaman dilimleri boyunca, belirli bölgelerde, belirli göl, çay veya nehir kıyılarında inşa edilmelerinden dolayı, her bir kurgan mezarlığının büyük bir hanedan veya boy mensubu topluluklara ait olduğu anlaşılmaktadır.⁹

Pazırık kültürü kurganlarının neredeyse tamamı, bazen hafif sapmalarla, kuzey-güney yönünde, çizgisel doğrultuda sıralanmaktadır. Bu özellik Pazırık ve Tuyakta, Şibe, Başadar, Tatkesken, Ulandırık, Üstut, Çuy ve Ursula, Saylügem ve Berel kurganlarında (Fot. 1) açıkça görülmektedir (Harita 1).¹⁰

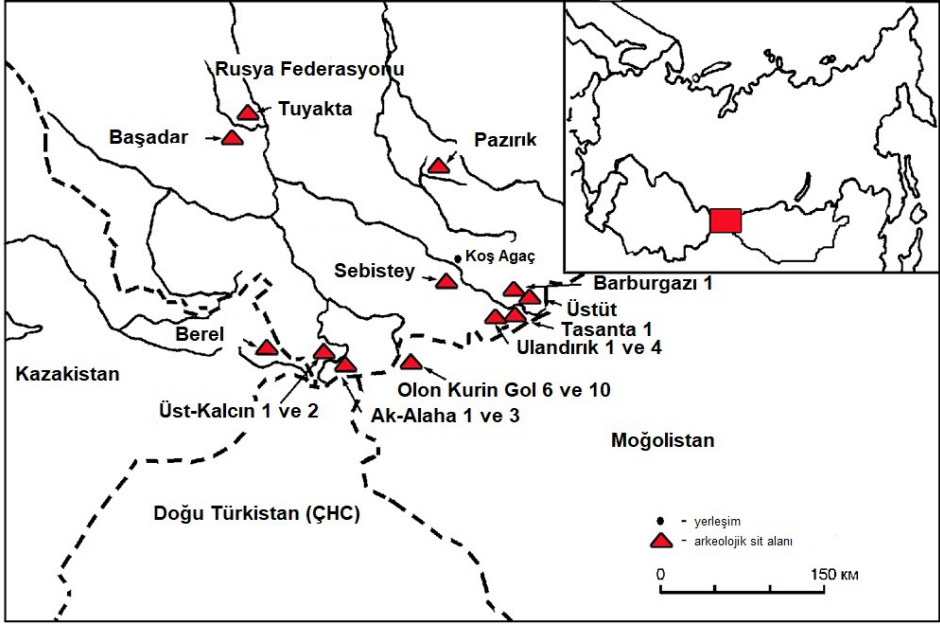
6 Bk. Gryaznov, 1929, 971- 984.

7 Bk. Grakov ve Melyukova, 1954, 39-93.

8 Shulga, 1989, 41.

9 Kubarev, 1987, 9-10.

10 Pazırık ve Tuyakta için Bk. Marsadolov, 2019, 138; Şibe için Bk. Barkova, 1978, 38-39; Başadar için Bk. Rudenko, 1960, 23-24; Tatkesken için Bk. Kiryushin vd., 2003, 174-177; Ulandırık için Bk. Kubarev 1987, Tablo 2; Üstut için Bk. Kubarev, 1991, Tablo 16; Çuy ve Ursula için Bk. Kubarev ve Shulga, 2007, 36; Saylügem için Bk. Kubarev, 1992, 141; Berel için Bk. Samashev, 2011, 15-16.

Harita 1. Pazırık kültürü kurgan mezarlıklarının dağılımı. <http://old.archaeology.nsc.ru>

Fotoğraf 1: Berel Kurganlarının güneyden kuzeye doğru dizilişi (M. Kutlu, 2019)

Bununla birlikte, az sayıdaki birkaç kurgan dizisinin yatay ekseninde, yani batıdan doğuya doğru sıralandığı görülmektedir. Ancak, kurgan “zincirlerinin” sıralanma yönünde böylesi bir değişim durumunda dahi defin odasının iç düzenlemesi ve bedenlerin defin yönünde herhangi bir değişim (Üst Kalcın 2 kurganı) gözlenmemektedir.¹¹

Kurgan mezarlıklarının yakınında doğu-batı veya batı-doğu yönünde uzanan bir nehir veya dağ yamacı bulunuyorsa kurganlar, genellikle hiç sapmadan, kuzey-güney yönünde çizgisel bir diziliş göstermektedir. Ancak, nadiren de olsa 45 dereceyi aşmayan sapmalar gösteren örnekler de rastlanmaktadır. Bu durum genellikle kurganların topoğrafyaya uyumlu inşa edilme isteğiyle ilişkilendirilmektedir. Ancak kurganların kuzey-güney ekseninde çizgisel düzlemde sıralanması sadece Pazırık kültürüne özgü bir uygulama değildir. Kurganların zincir halkaları gibi düz bir ekseninde sıralanma özelliği Altay, Sayan, Tarbagatay ve Tanrı dağları vadilerindeki Erken İskit /Saka dönemi kurganlarının yanı sıra Karadeniz’ın kuzeyindeki İskit Kurganları için de karakteristiktir. Diğer yandan Pazırık kültürü kurganlarını Erken İskit dönemi kurganlarından ayıran bazı farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkların en belirginleri arasında ahşap defin odalarının, Arjan kurganlarında¹² olduğu gibi yüzey seviyesinde değil, derince kazılan bir mezar çukurun dibinde inşa edilmesidir. Ayrıca Pazırık kültürü kurganlarında atlar, çoğunlukla, derince kazılmış mezar çukurunda inşa edilen defin odasının dışında ama hemen yanında defnedilmiştir.

Bazı araştırmacılar, kurganların plan olarak düz çizgide sıralanmasını, Altay’ın göçebe Türk halklarına ait kışlaklardaki kuzey-güney ekseninde dizilen kalıcı konutların yerleşim düzenine dayandığını dile getirmektedir.¹³ Yani kurganlar, bir köy şeklinde düzenlenmiş olup kışlaklardaki evler gibi dizilmektedir.¹⁴ Proto-Türk topluluklarının konut mimarisi üzerine araştırma yapan İ.Kızlasov da, Yenisey havzasında bulunan, Göktürk ve Uygur dönemlerine tarihlenen Orta Çağ Çağatay kültürü (M.S. VI- IX yy.) kurganlarının çizgisel olarak dizildiklerini ve bu diziliş şeklinin dönemin bir Kırgız köyü yerleşim düzenini tekrarladığını belirtmiştir.¹⁵ Bu noktada kışlaklarda oluşan çizgisel sıralanan konut düzeninin kurgan mezarlıklarının oluşumu ve kurganların dizilmesinde etkili olduğu gözlenmektedir. Böylece Pazırık kültürü kurganlarının birer temsili “ölü evi” olduğu ve eski Türk halklarının kalıcı yerleşimleri olan kışlakların düzenini tekrarladığı görülmektedir.

Pazırık kültürü kurganlarının birer “ölü evi” olarak düzenlenmiş olabileceği fikri arkeolojik ve mimari buluntular bağlamında da desteklenmektedir. Pazırık kurganlarında tamamen ahşaptan inşa edilen geniş defin odalarının bulunması ve duvarlarına dokuma sanatı örnekleri olan halıların asılması, defin odalarının aslında birer konut modeli olduğunu bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁶ Dünyaca ünlü Pazırık halısının saptandığı 5. Pazırık kurganının defin odasında, ilk çalışmalarda mezar soyguncularının

11 Shulga, 2015, 21.

12 Savinov, 1996, 107-111.

13 Kubarev, 1987, 10; Kubarev ve Shulga, 2007, 37.

14 Kiryushin vd., 2003, 54-56.

15 Bk. Kızlasov, 2005, 65.

16 Bk. Rudenko, 1948, 56; Rudenko, 1953, 79-81.

Fotoğraf 2: Pazırık halısının bulunduğu 5. Pazırık kurganının özgün defin odası (4 x7x2 m).
Natalya Graf. <https://rg.ru/>

tahribatı olarak nitelendirilen, fakat daha sonra defin öncesinde hazırlanan bir pencereye ait olduğu anlaşılan bir açıklık tespit edilmiştir. Defin odasının duvarında önceden açılan pencere boşluğunun bulunması (Fot. 2), mezar odasının daha önce bir konut olduğunu kanıtlamaktadır.¹⁷

Geleneksel konutların, çizgisel düzlemde dizilmesinin Orta Asya’da bilinen en erken dönemlerden (Afanasyevo kültürü, M.Ö. 4. binyıl) itibaren uygulanan bir plan olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, yerleşimlerdeki konutların çizgisel düzlem yanı sıra hilal biçiminde de konumlanabildiği belirtilmektedir.¹⁸ Bazen, uzun “kurgan zinciri”ni oluşturan çizgide, belirli aralıklarla yönlerde hafif kaymaların oluştuğu da gözlemlenmektedir. Söz konusu yönü sapan kurganların birer alt kurgan dizisi oluşturduğu görülebilmektedir. Bu durum, sapmalı küçük kurgan sırasının, tıpkı soyağacı şecerelerindeki olduğu gibi büyük bir hanedan veya boy içindeki bir alt kolu ya da bir aileyi temsilen oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Bu görüşü destekleyen V. Kubarev (1987), kurgan mezarlıklarında saptanan uzun kurgan zincirlerinin bir boyu temsil ettiğini ve aynı sıradaki alt grupların ise boy içindeki farklı ailelere ait olduklarını belirtmiştir.¹⁹

Söz konusu çizgisel alt grupların mevcudiyetinin, kurganı inşa eden boyu oluşturan aile veya hanedan mensuplarını birbirinden ayrılma isteğiyle veya sonraki definler için kendi aile üyelerine yer ayırmakla ilgili olabileceği varsayılmaktadır.²⁰ Böylece, genellikle 10 veya 20 kurgandan oluşan uzun kurgan zincirlerinde aralarında belli mesafe ve hafif sapmalar bulunabilen, birkaç kurgandan oluşan alt gruplar veya kollar bulunabilmektedir.²¹

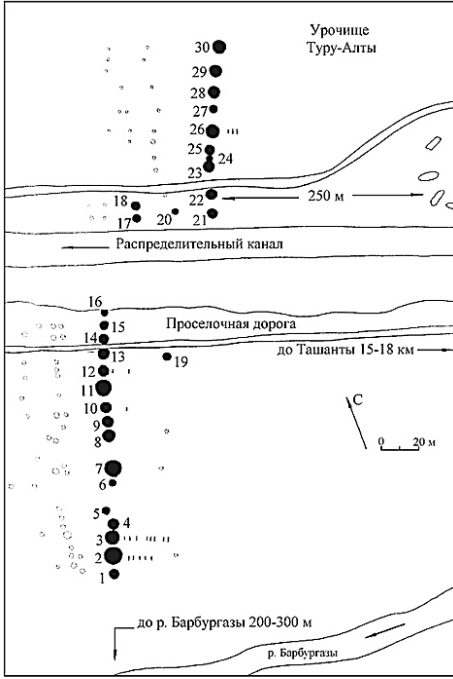
17 Bk. Rudenko,1951,108; Rudenko,1953, 55.

18 Shulga, 2003,32-34; Shulga, 2015, 21.

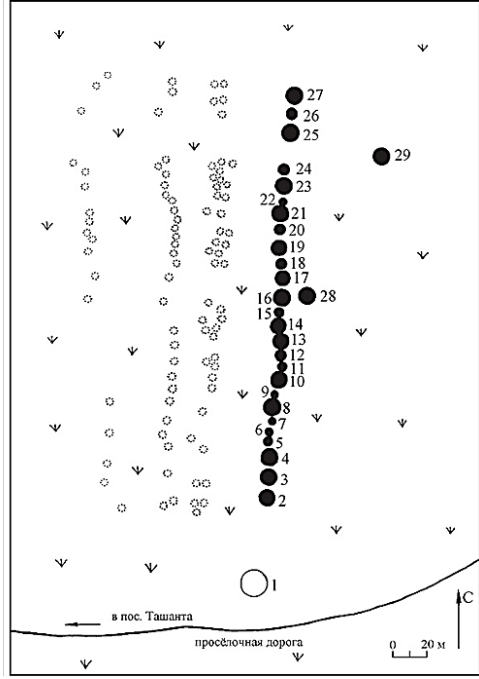
19 Kubarev, 1987, 9.

20 Kubarev, 1992, 8.

21 Shulga,2015, 21.

Plan 1: Barburgazı 1 kurgan mezarlığı
(Kubarev, 2005:202)

Plan 2: Üstut 12 kurgan mezarlığı.
(Kubarev, 2005:252)

Kurganların inşa sırasının ise genellikle güneyden kuzeye doğru başlayarak sıralandığı, yani, bir mezarlıkta birkaç kurgan grubu bulunuyorsa bunların nehre en yakın ve en güneyde olanlarının ilk inşa edildiği tahmin edilmektedir (Foto. 2). Böylece zaman içinde tek ve uzun bir kurgan zinciri farklı noktalarda oluşturulan alt gruplarla meydana gelebilmektedir.²² (Plan 1, 2, 3)

Anıt Mezar Kompleksi Olarak Kurgan

Pazırık Kurganları kazılarının büyük çoğunluğunun 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilmiş olması dönemin arkeolojik kazı yöntemleriyle, kayıt tutma ve belgeleme anlayışından kaynaklanan bazı eksiklik ve sorunların varlığını düşündürmektedir. Kazı çalışmalarının adeta bir define avcılığı gibi yürütülmesi ve değerli taş ile madenlerden yapılan buluntulara ulaşmanın başlıca hedef olması, ne yazık ki, bilimsel açıdan çok değerli veri ve buluntuların göz ardı edilmelerine, hatta tahrip edilmelerine yol açmıştır. Böylece, bahsi geçen dönemlerde yapılan kazılarda, kurganların mimari unsurlarına pek önem verilmemiş ve tutulan kayıtlar ile yapılan yayınlarda birçok ayrıntı değersiz veya önemsiz görüldüğü için etraflıca incelenmemiş, tanımlanmamış

22. Shulga, 2015, 21.

ve değerlendirilmemiştir. Bu nedenle, mezar anıtlarına ait çitler, sunaklar ve dikilitaşlar gibi diğer unsurlar göz ardı edilmiş, önemleri yadsınmış ve hatta kurganların örtüsü dışındaki diğer unsurların kazıları dahi gerçekleştirilmemiştir. Günümüzdeki yayınlarda ise belgeleme ve inceleme açısından kurganların etrafındaki diğer mimari unsurlara daha çok önem verilmeye başlandığı izlenebilmektedir. Kurganların maddi açıdan değerli buluntular içeren basit taş veya toprak yığılarak yapılan mezarlardan ibaret olmadığı tasarım ve inşa süreçleriyle ciddi mimari ve mühendislik gerektiren özel teknik ve yöntemlerle inşa edilmiş mezar anıtları olduğu görüşü yaygınlık kazanmaktadır.

Pazırık kurganlarının mimari unsurları arasında üst örtüsünün yanı sıra onları çevreleyen daire planlı taş çitler, sunaklar ve balballar da bulunmaktadır. Sunaklar genellikle kurganların batısında konumlandırılmakta ve sekiz taşın çember şeklinde dizilmesiyle oluşturulmaktadır. Kurganların etrafı üst örtüsünün planını tekrarlayan bir duvarla veya sığ bir hendekle çevrelenmektedir. Bunun yanı sıra kurganların doğusuna bir dikilitaş veya balbal dikilirken, bazen batıdan doğuya doğru uzanan balbal sıraları da görülmektedir. Böylece, bazı “hanedan üyesi” veya “seçkin” kişiye ait kurganlar çit duvarlı, sunak ve balbal dizili birer anıt mezar külliyesi veya kompleksi görünümü kazanmaktadır.

Kurgan örtüsü: Pazırık kültürü kurganlarında defnedilenlerin sosyal statüsüne göre, mimari unsurlarında boyut, yükseklik, kullanılan malzemenin niteliği ve boyutları, örtünün katman sayıları gibi özellikler bakımından bazı farklılıklar gözlenebilmektedir. Bilindiği üzere en ihtişamlı buluntularıyla dikkat çeken örnekler Pazırık’tadır ve dönemin hanedan üyelerine ait olduğu belirtilen kurganlardır. Ancak bu kurganların yanı sıra, toplumun orta ve alt kesimlerine ait olan kurganlar da bulunmaktadır. Tishkin ve Dashkovskii’nin Pazırık kurganları üzerine yaptığı araştırmaya (2003,133) göre inceleme kapsamına alınan toplam 477 kurganın 476’sının örtüsü özgün zemin seviyesinde inşa edilmiştir. Ayrıca incelenen kurganların %96,6’sının (461 kurgan) örtülerinin sadece taş malzemenen, kalan kurganlardan dokuzunun örtüsü taş ve topraktan, altısının ise toprak malzeme kullanılarak inşa edildiği anlaşılmıştır. Kalan bir kurganın ise örtüsünün olmadığı veya tahrip edildiği için tespitinin yapılamadığı görülmüştür.²³ Bu veriler ışığında Pazırık kültürüne ait kurganlarda örtülerin neredeyse tamamına yakınının, sosyal statüye bakmaksızın, taş malzemenen oluşturulduğu sonucuna ulaşılabilir.

Dairesel taş çitler: Pazırık kültürüne ait bazı kurganların etrafında taş malzemeyle oluşturulan dairesel çit duvarları bulunmaktadır. Tishkin ve Dashkovskii’nin çalışmasına göre incelenen 477 kurganın ancak %25,2’sinde (120 kurgan) dairesel taş çit uygulaması görüldüğünü belirtilmektedir.²⁴ Fakat bu çalışmada kurganların etrafında örneğin Berel’deki 11. Kurganda olduğu gibi taş çit yerine kurganın etrafını saran ucu açık hendek uygulamasının olup olmadığı ele alınmamıştır. Bununla birlikte, taş çitlerin tarım gibi insan faaliyetlerinden kaynaklanan tahribatlardan dolayı korunamamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çit duvarlarının kurganların sadece %25’inde korunabilmiş olmasına rağmen özgün halinin çit duvarlı veya sığ hendekli olduğunu düşünmekteyiz.

23 Gorbunov vd., 2005,37-38; M. Kutlu ve L. Kutlu, 2020,196.

24 Tishkin ve Dashkovskii, 2003,133.

Sunaklar: Pazırık kültürü kurganlarının çoğunluğunun batısında ve bazen farklı yönlerinde sekiz büyük taşın çember şeklinde dizilmesiyle oluşturulan sunaklar bulunmaktadır. Genellikle 1,00-1,50 m ve nadiren çok daha geniş çapa sahip olan sunaklar ilk bakışta adeta küçük bir kurganı andıran taş yığını gibi görünmektedirler.²⁵ Bazı mezarlıklarda sunakların tıpkı kurganlar gibi küçük sıralar oluşturduğu ve kurgan sıralarına batı yönünde paralel konumlandıkları tespit edilmiştir.²⁶ Bazı sunakların ise kurganların etrafını kuşatırcasına dizildiği ve kurganların mimari plan özelliklerini tekrarladıkları görülmektedir. Yaygın uygulama, sunakların kurganların batısında sıralanması şeklinde olsa da kurganların güneyi ile doğusunda ve balbal sıralarının en ucunda konumlandıkları örnekler de mevcuttur. Sunaklar üzerine inceleme yapan araştırmacılar sunakların içinde ateş yakıldığına dair izlere ve hayvan kemiklerine rastlanıldığını belirtmektedir.²⁷ Bununla birlikte sunakların Altaylarının batısında tarım yapılan bölgelerdeki mezarlıklarda korunamadıkları ve Altay'ın doğusunda daha belirgin korundukları ve daha kolay tespit edildiği görülmüştür.²⁸

Balballar: Pazırık kültürü kurganlarının doğu taraflarında dikilitaş veya balballar yerleştirilmektedir. Balballar, genellikle değişken boyutlarda, özel işlemlerden geçmemiş ve süsleme özelliklerine sahip olmayan dikdörtgen veya oval biçimli dikilitaşlardır. Ülkemizde özellikle Göktürk dönemine tarihlenen antropomorfik özelliklere sahip heykeller, konuyla ilgili Rusça bilimsel literatürün doğru okunmaması nedeniyle yanlışlıkla “balbal” olarak tanımlanmaktadır. Burada açıkça ifade edildiği üzere balballar heykel özellikleri göstermeyen ve kurganlardan oldukça uzak mesafelere kadar belirli aralıklarla sıralanan dikilitaşlardır. Yaygın görüş balbalların genellikle yüksek statüye sahip kişilerin, boy beylerinin veya hükümdarların kurganlarının yanında görüldüğüdür.

Pazırık kültürü kurganları bağlamında balbalların yeri ve dağılımını şöyle değerlendirmek mümkündür. Pazırık'taki 1. kurganın kazısını gerçekleştiren M. Gryaznov (1950: 13-40) yayınladığı çalışmasında kurganın doğusunda konumlanan ve batıdan doğuya doğru sıralanan dikilitaşlardan bahsetmemektedir. Pazırık'taki birçok kurganın kazısını yürüten S. Rudenko da ilk çalışmalarında Pazırık'taki 2., 3. ve 4. kurganların yakınında yer üstü öğelerin ve balbalların olup olmadığından bahsetmemiştir.²⁹ Bununla birlikte, S. Rudenko, “5. Pazırık Kurganı” adlı çalışmasında kurganın etrafında iri kayrak taşlarının dikey yerleştirilmesinden oluşturulmuş “çit duvardan” bahsetmektedir. Ayrıca, Pazırık'taki 5. kurganın üst örtüsünün yanında diğer Pazırık kurganlarında olduğu gibi doğu yönünde konumlanan dikey taş sıralarının, yani balbalların varlığından bahsetmemektedir.³⁰ Sonraki çalışmasında Sergey Rudenko “Dağlık Altay'ın buluntuları ve İskitler” adlı eserinde 1. 2. 3. ve 4. Pazırık ve 1. Başadar kurganının doğusunda dikey

25 Kubarev,1991, 23-24.

26 Kubarev,1992, 13.

27 Tishkin ve Shelepova, 2006, 57,75

28 Kubarev,1991, 23-24.

29 Rudenko, 1948,7-8; Rudenko, 1950, 11-25.

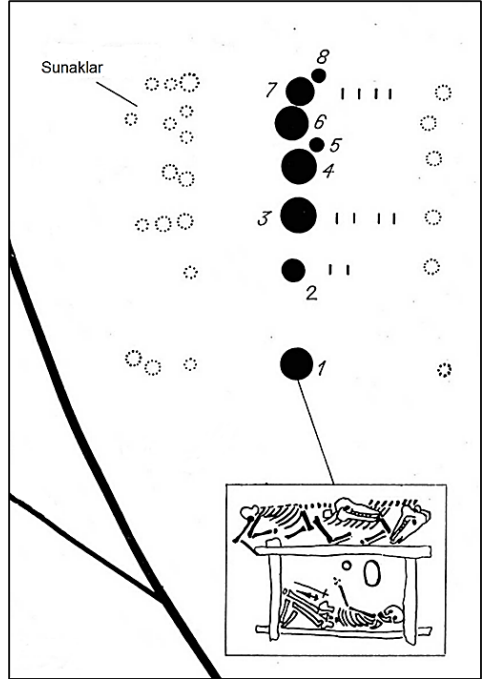
30 Rudenko, 1951, 106-116.

konumlanan balballardan bahsetmiştir, ancak onların sayısı ve ölçüleri gibi özelliklere değinmemiştir.³¹ Ancak S. Rudenko, kısa bir süre sonra yayınladığı “İskit dönemi Dağlık Altay halkının kültürü” adlı çalışmasında, balbalları ilk kez kurgan planları üzerinde göstermeye başlamıştır. Söz konusu eserde, balbalların sayısından bahsedilmemişse de yayınlanan plan ve çizimlerde Pazırık’taki 1. kurganın yanında 3 sunak ve 5 balbal; 2. Kurganın yanında 2 sunak ve 5 balbal, 3. Kurganın yanında 2 sunak, 5 balbal ve 4. Kurganın yanında 2 sunak ile 4 balbalın olduğu gösterilmiştir.³² Fakat gerek sunak gerekse balbalların kesin sayısı, boyutları ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemesinden dolayı plandaki sayılarının doğru olup olmadığı bilinmemektedir.

Pazırık kurganlarının yer üstü mimari unsurlarını inceleyen L. Marsdolov üst kısmı kırılan ve tam ölçüsü saptanamayan batıdan doğuya doğru çizgisel sıralanan balballar saptamıştır. Oldukça hasar görmüş balballar ancak 0,50-0,90 m yüksekliğine kadar korunabilmiştir. Araştırmacıya göre, 2. Pazırık kurganının doğusunda üst örtüden yaklaşık 2 m mesafede başlayan ve 45 m mesafeye kadar uzanan sekiz balbal saptanmıştır. 1. Pazırık kurganının doğusunda 47,50 m kadar uzanan 7 balbal saptanmıştır. 3. Pazırık kurganının doğusunda ise batıdan doğuya dizilen ve 30 m kadar uzanan beş balbal tespit edilmiştir. 4. Pazırık kurganının doğusunda 20 m mesafeye kadar batı-doğu ekseninde dizilen üç balbal ortaya çıkarılmıştır. Bazı korunabilmiş balbalların arasındaki mesafe yaklaşık 2,00-2,20 m olarak ölçülmüştür.³³

Pazırık Kültürüne ait kurganların etrafındaki mimari unsurları ve onların anıtsal niteliğini en belirgin şekilde ortaya

koyan Vladimir Kubarev’in çalışmalarıdır. V. Kubarev, Saylügen sıradağlarındaki vadilerde bulunan Maltau 4, Barburgazı 1 kurgan mezarlıklarında yaptığı incelemelerde, 51 kurganın sekizinde, sayıları 1-2’den 7’ye kadar değişen balballar saptamıştır. Balbalların boylarının, arazinin engebeli yapısı ve topoğrafya özellikleri dikkate alınarak, eşitlenmeye çalışıldığı görülmüştür. Örneğin, nehir kıyısındaki yani en doğu uçtaki bal-

Plan 3. Ulandırık kurgan mezarlığı. (Kubarev, 1987, 257)

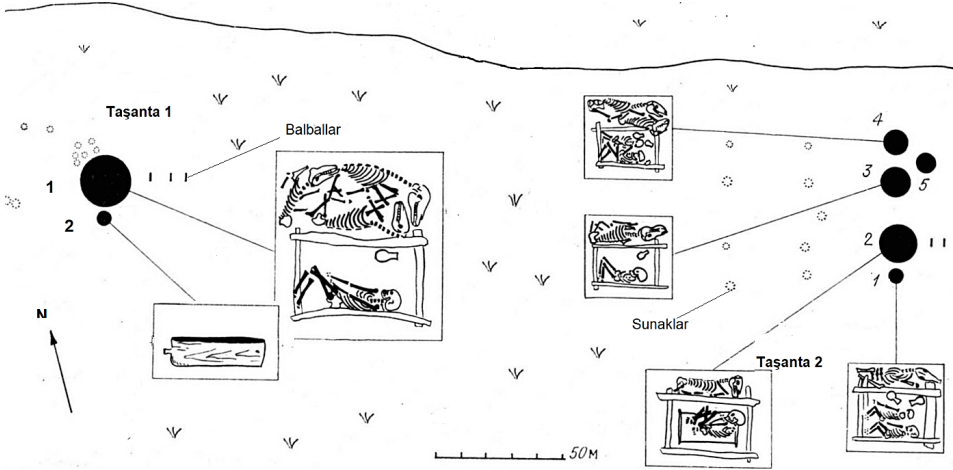
31 Rudenko, 1952, 229-230.

32 Rudenko, 1954, 14.

33 Marsadolov, 2019, 156.

balın yüksekliğinin diğerlerinden yaklaşık 1,00 m daha uzun olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, Barburgazı 1 mezarlığındaki 13. kurganın doğusunda belirli aralıklarla balbal yerine 20 iri taş dizildiği tespit edilmiştir.³⁴ Üsttut nehri vadisindeki Colin ve Üsttut kurgan mezarlıklarındaki 44 kurganın dokuzunda balballar korunabilmiştir. Örneğin, Colin 1 kurgan mezarlığındaki 6. kurganın doğusunda sadece 3 balbal görülürken Üsttut 1. kurgan mezarlığındaki 1. kurganın yanındaki balbalların sayısı 30'a ulaşmaktadır. Balbal sayılarındaki farklılar onların korunma düzeyi ve ölü gömme geleneği kurallarıyla ilgili olabilir.³⁵

Bununla birlikte Ak-Alaha 1 kurgan mezarlığındaki 6 kurganın ikisinin doğusunda 2'şer balbal bulunduğu belirtilmektedir.³⁶ Ayrıca, Kuturguntas kurgan mezarlığındaki 5 kurganın en büyüğünün doğusunda, 5 balbal dizildiği saptanmıştır. Bu balbalların en doğu uçta olanı, diğerlerinden yaklaşık 2,30 m daha uzundur.³⁷ Bununla birlikte, Pazırık kültürünün Ulandırık 1 ve 5, Taşanta 1 ve 3, Kızıl Car 1, Taldura 1 ve 2 kurgan mezarlıklarındaki kurganların doğusunda balbalların dikili olduğu belirtilmektedir.³⁸ Doğu Kazakistan'da yer alan Berel'deki kurganların da doğusunda alçak boylu dikilitaşlara rastlanıldığı kaydedilmektedir.³⁹

Plan 4. Taşanta 1 ve 2 kurgan mezarlıkları. (Kubarev, 1987, 284'ten işlenerek)

Günümüze ulaşabilen balbal sayısı fazla olmamasına rağmen bilim insanları, Pazırık kültürüne ait kurganların çoğunun doğusunda değişen sayıda balbalların bulunduğu kanaatindedir. Balbalların günümüze az sayıda ulaşması dikilitaşların bir kısmının mezar

34 Kubarev, 1992, 12.

35 Kubarev, 1991, 22-23.

36 Polosmak, 1994, 17.

37 Polosmak, 1992, 50.

38 Kiryushin, 2003, 8-37.

39 Samashev, 2011, 53.

soyguncularının tahribatı, bazılarının Orta Çağ'da fakat büyük çoğunluğun 20. yüzyılda inşa malzemesi olarak kullanılmak üzere tahrip edilmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁰ Günümüze az sayıda balbal ulaşmış olmasına rağmen balbalların, Pazırık kültürünün kurgan tipi mezar geleneğinin vazgeçilmez bir mimari ögesi olduğu görüşüne katılmaktayız.

Balbalların kurganların veya mezar anıtlarının doğusuna dikilmesi ve sıralanmasının nedeni ve anlamı hakkında çok çeşitli görüşler bildirilmektedir. Eski Çin yazılı kaynaklarına atfen balbalların Göktürk Kağanının öldürdüğü kişileri temsilen dikildiği ileri sürülmektedir. Bilindiği üzere, Göktürk Mezar Anıt Komplekslerindeki balbalların sayısı yüzlerce hatta bini aşan sayılara kadar değişebilmektedir. V. Kubarev'e göre, kadim Türk yurdu olan Altaylarda balbal dikme geleneği yüzyıllar boyunca var olmuştur. Araştırmacıya göre, "Eski Türk halklarının geleneksel yaşamları ve dünya görüşleri göz önünde bulundurulursa hem Göktürk dönemi mezar anıt külliyelerindeki hem de Pazırık kültürü kurganlardaki balbalların kullanım amaçlarının değişmediği düşünülebilir".⁴¹

Pazırık kültürü kurganlarında, balbalların, sadece erkek değil, aynı zamanda kadın ve çocuk kurganlarının yanına da dikili olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Barburgazı'da bir kadın ve bir çocuğun defnedildiği 12. kurganda 2 balbal, Barburgazı 2 kurgan mezarlığında bulunan ve çocukların defnedildiği 3. kurganın yanında 2 balbal ve Maltalı 4 kurgan mezarlığında bulunan ve iki çocuğun defnedildiği 20. kurganın doğusunda 3 balbal saptanmıştır. Çocukların küçük yaşta bu kadar düşman öldürmesi pek olası olmadığından Çin yazılı kaynaklarındaki ifadenin ve ondan türeyen görüşlerin⁴² bilimsel temelinin olmadığı açıktır.

V. Kubarev'e göre, Pazırık kültürü kurganlarının doğusundaki balbal sıraları, göçebe Türk halklarının konutlarında olduğu gibi at bağlama direkleri olabileceği ifade edilmiştir.⁴³ Kubarev'in söz konusu tespiti günümüzde bazı araştırmacılar tarafından dikkate alınmaktadır. Ancak, kurganlarının doğusunda saptanan balbalların at bağlama direği olduğu fikri her kurganın yanında değişen sayıda balbal saptanması nedeniyle ikna edici değildir. Her ne kadar bazı Türk halklarının konutlarının girişlerinin önündeki direkler, tıpkı kurganlarda olduğu gibi, doğru yönde görülse de direklerin konulmasının işlevsel önemi temel gaye olmalıdır.

Pazırık kültürü mezar külliyelerinin, Erken İskit kurganlarından bazı farklılıklarının bulunmasına rağmen, Erken İskit dönemi düzenini önemli ölçüde tekrarladığı dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda balballar Erken İskit kurganlarındaki dehlizlerin üstlendiği görevi biçim değiştirerek tekrarlıyor olabilirler. Fakat söz konusu dehlizler ve balballar yine de anma törenleri ve uygulamalarıyla ilgili olmalıdırlar.

Pazırık kurganlarındaki doğudan batıya doğru uzanan balbal sıralarının, Göktürklerde olduğu gibi, defnedilen kişinin akrabalarınınca dikilen dikilitaşlar olduğu da

40 Kubarev ve Shulga, 2007, 53.

41 Kubarev, 1992, 12.

42 Kubarev, 1992, 12.

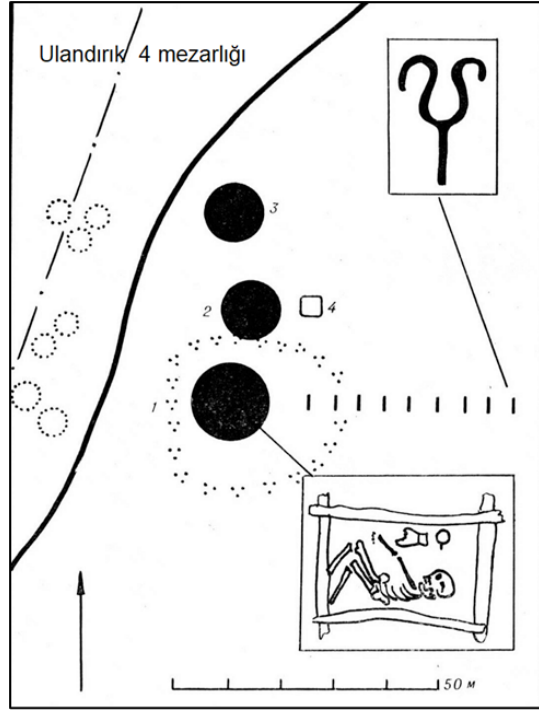
43 Kubarev, 1984, 66-69.

düşünülmektedir.⁴⁴ Ancak Pazırık kültürü balballarının üzerlerinde, Göktürk dönemi balballarında olduğu gibi tamga, yazıt veya betimleme gibi belirtici işaret bulunmaması konunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Balbalın üzerine tamga benzeri işaretin işlendiği bilinen tek bir örnek Ulandırık 4 kurgan mezarlığındaki büyük merkezi kurganın doğusundaki balbalların (Plan 5) doğu ucundaki bir tamgadır.⁴⁵ (Akhun, Karluk?)

Kurganların doğusunda belirli aralıklarla dikilen balbalların kurgan ziyaretlerinde izlemesi gereken yolu ve ritüelleri belirleyen unsurlar olduğunu düşünülebilir. Benzer bir uygulamayı Göktürk Mezar Külliyyelerinde de görmek mümkündür. Mezar külliyelerinin en önemli mimari özelliklerden biri, bark adı verilen mezar anıtına doğudan batıya doğru uzanan törensel yoldur. Bu törensel yol üzerinde kaplumbağa kaideli yazıtlar ve karşılıklı konumlandırılan yüzlerce heykelin bulunması, törensel yola verilen özel önemin bir ifadesidir. Bu törensel yol Göktürk hanedan üyelerinin mezar anıtını ziyaret sırasında izlenecek yolu göstermek amacıyla ve mezar sahibine bir saygı ifadesi olarak inşa edilmiştir.

Kültürel süreklilik olgusu bakımından değerlendirildiğinde Pazırık kurganlarındaki balbalların, mezar sahibine saygılı bir ziyaret gerçekleştirilmesi için izlenmesi gereken yolu ve anma ritüellerin başlangıç noktasını ifade ettiği söylenebilir. Gerek Altay konutlarının girişinin doğu yönünde olması, Erken İskit dehlizlerinin doğu-batı yönlü olması, gerekse Göktürk Kağanlarının tahtından doğuya dönük oturması gibi hususlar kurgan ziyaretlerinde doğu yönün önemini vurgulamaktadır. Bu durumun bir ifadesi olarak balballar doğudan batıya doğru ziyaretin yönünü ve başlangıcını göstermeye yöneliktir.

Pazırık kültürü kurgan örnekleri arasında mezar odasının yağmalanmış olmasına rağmen kurganın üst örtüsü, sunaklar, kurganı çevreleyen çit duvarı ve balbal sıralarının daha iyi korunmuş olması nedeniyle kurganları çevrelerindeki mimari unsurlarla birlikte kavramsal olarak anıt mezar külliyesi olarak nitelenmesine olanak sağlayan yeterli

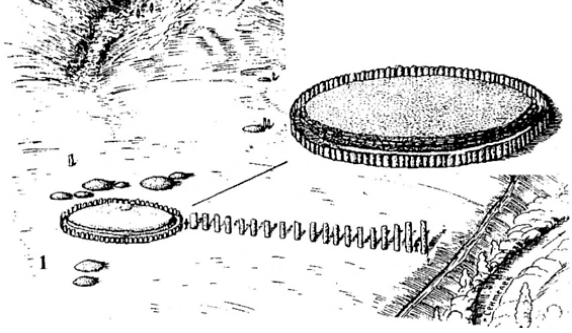

Plan 5. Ulandırık 4 mezarlığı ve en doğudaki balbala işlenen tamga. (Kubarev, 1987:268)

44 Hudyakov, 1996, 87-88.

45 Kubarev, 1987, 11-12.

veriler mevcuttur. Peter Shulga tarafından 1993-2001 yılları arasında incelenen Altay Krayı'nın Çarış ilçesinde, Sentelek nehri'nin sol yakasındaki Sentelek köyünün 3,6 km güney batısındaki Balçıkova 3 kurgan mezarlığında önemli bir örnek bulunmaktadır. Balçıkova'daki 1. kurgan bölgeyi çevreleyen yamaçlardan kayan toprağın oluşturduğu 0,50-1,50 m kalınlığındaki toprak ve bitki örtüsü sayesinde korunabilmiştir.⁴⁶

Çizim 1. Sentelek Anıt Mezar Kompleksi restitüsyonu
(P. Shulga, 2017: 109)

Kurganın çapı yaklaşık 42 m ve yüksekliği 2 m olarak ölçülmüştür. 1. kurganın üst örtüsünün temel duvarı dairesel plana göre dikey olarak yerleştirilen 1,00-1,50 m yüksekliğindeki 310 iri kayrak taşlarla örülmüştür. Kurganın doğu yönünde 62 m öteye kadar uzanan 19 balbal tespit edilmiştir (Çiz. 1; Foto. 3). Kurganın merkezi kısmında, mezar soyguncularının açtığı 3 m derinliğe inen çukura rastlanmıştır. Kurganın mezar çukurunun ebatları ise 7x7 m olup derinliği toprak seviyesinden 5 m olarak ölçülmüştür. Soyguncuların açtığı çukurun dibinde, yaklaşık 100 yıl önce yağmalanmış olan atların kemiklerine rastlanmıştır. P. Shulga (2017,105-108) Sentelek kurganın Pazırık kültürüne ait olduğunu, boyutları ile mimari özelliklerinden dolayı bir “hükümdar” kurganı olduğunu ve M.Ö. IV-III. yüzyıla tarihlendiğini kaydetmektedir.

Fotoğraf 3: Sentelek anıt mezar kompleksindeki balballar. T. Andreevskaya www.turistka.ru

46 Shulga, 2017, 105-108.

Balballar dizisi kurgandan yaklaşık 4 m ötede başlamakta ve batı-doğu ekseninde uzanmaktadır. Kurgana en yakın olan ilk balbal aynı zamanda balbalların en irisi olup ölçüleri 3x1x4 m'dir. Balbalın kuzey yönüne bakan yassı yüzeyinde yuvarlak hatlı bir oyuk saptanmıştır. Kurgan ile birinci balbal arasında 1m çapa sahip dairemsi planlı ve odun kömürü izleri taşıyan küçük bir sunak saptanmıştır. Balballar arasındaki mesafe 3,00-3,20 m aralığında değişmektedir. Dikdörtgen kesitli olan balbalların en doğu ucundaki 18. balbal 4,20 m yüksekliğinde ve 19. balbal ise 4,50 m yüksekliğinde olup diğerlerinden yaklaşık olarak 1,00 m daha uzundur. Söz konusu kurgan mezar külliyesi, yer üstü mimari unsurları bakımından Pazırık kültürünün tamamen korunabilmiş bilinen tek örneğidir.⁴⁷

Kurganlardaki Defin Odalarının İç Mekân Düzenlemeleri

Tishkin ve Dashkovskii (2003:133), monografik çalışmasında 477 kurganı sınıflandırmıştır. Öncelikle üst örtüde kullanılan malzemeye yönelik yapılan analizde kurganların büyük çoğunluğunun (461 / 477 kurganın %96,6) üst örtüsünde taş malzeme kullanımı tespit edilmiştir. Ayrıca çoğu kurganda (357/477 %74,8) etrafı çevreleyen taş çitlerin bulunmadığı, ancak kurganların sadece dörtte birinde (120/477 %25,2), taş çitlerin bulunduğu görülmüştür. Bununla birlikte derin mezar çukurlarını örten düz tomruk veya giriş sırası, taş “çatı” veya çardakların sadece 11 (%2,3) kurganda uygulandığı, büyük çoğunluğunda, 465 kurganda (%97,5) tercih edilmediği gözlemlenmiştir. Mezar çukurlarına konumlandırılan defin odalarının üçte ikine yakını, yani 293 (%61,4) kurgandaki çeşitli büyüklükteki tomruk, bazen kalasların üst üste bindirilmesiyle inşa edildiği ve düz tavanlı veya kapaklı olduğu anlaşılmıştır.⁴⁸

Defin odaları ve mimari özellikleri: Pazırık kültürü kurganlarının 293'ünde (%61,4) ahşap defin oda, 9'unda (%1,9) içinde tomruk lahit bulunan iç ve dış olmak üzere çift defin odası, 65'inde (%13,6) taş defin odası ve 38'inde (8%) ise tavanlı “kutu” biçimindeki temsili defin odası saptanmıştır. Tomruk veya kalaslardan inşa edilen 293 (61,4%) defin odasının 135'inde (%28,5) ahşap yer döşemesi, 7'sinde ahşap döşek, yine 7'sinde (%1,5) tomruk-lahit saptanmışken 133'ünde (27,9%) ise herhangi bir başka unsur saptanmamıştır. 65(%13,6) taş defin odasının 10'unda (%2,1) ahşap döşeme veya ahşap döşek, 8'inde (%1,7) taş döşek, 1'inde (%0,2) – tomruk lahit ve 45'inde (%9,4) ise taş odada definlerin doğrudan zemine veya korunmamış organik bir döşek üzerine yapıldığı tespit edilmiştir.⁴⁹ Böylece, kurganlarda saptanan defin odalarının inşasında malzeme olarak ahşabın ağırlıklı olduğu, teknik olarak ise karaboğaz ve kurtboğaz geçme tekniklerinin baskın olduğu görülmektedir. Bu veriler, dolaylı olarak, Demir Çağı Altay topluluklarının mevsimsel göçebe olmalarına rağmen, kalıcı yerleşim merkezi olan kışlaklardaki konutların mimarisinde yoğun ahşap malzeme kullanımlarıyla büyük paralellikler göstermektedir.

47 Shulga ve Shulga, 2016, 72-76.

48 Tishkin ve Dashkovskii, 2003, 133.

49 Tishkin ve Dashkovskii, 2003, 133-134.

Defin yönü ve konumu: Pazırık kültürü kurganlarında, bedenlerin yatırılma yönü konusunda önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmacılar, 118 mezarlıktaki 469 kurganda saptanan 599 (100%) definin yatırılma yönünü inceleyerek 443 (%75'ten fazlası) bedenin hafif sapmalarla doğu yönüne baktığını, yaklaşık olarak 100 bedenin hafif sapmalarla batı yönüne baktığı tespit edilmiştir⁵⁰. Ancak batı yönlü kurganların büyük çoğunluğu Doğu Altay'larda, Pazırık kültürü çevresindeki Tuva yakınlarında, Sağlı- Bacı kurganlarında saptanmıştır.⁵¹

Bununla birlikte ölülerin yatırılma şekli konusunda başlıca 4 çeşit uygulama tespit edilmiştir. Kurganlardaki cesetlerin en yaygın yatırılma şekli, 348'ünde (%69,9), hafif bükülerek sağ yana yatırılmadır. Diğer yatırılma pozisyonları ise daha nadir görülüp sırt üstü 81 ceset (%16,3), dizleri hafif bükük sırt üstü 34 ceset (%6,8) ve 35'inin (%7) hafif bükülerek sol yana yatırıldığı görülmüştür.⁵² Verilere göre, bedenlerin yatırılma çeşitliliğine rağmen büyük çoğunlukla ortak olan unsur başların (yaklaşık %75-80'inin), doğu yönüne bakmasıdır.

Atlı ölü gömme geleneği: Pazırık dönemi Altay toplumunun ölü gömme geleneğini ve kültürünü tanımlayan en belirleyici ve diğer kültürlerden ayırt edici karakteristik özelliklerinden biridir. Bu özellik insanların atlarıyla birlikte aynı mezar çukurunda defnedilmesi geleneğidir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus atların arabaya koşulan hayvanlar olarak değil koşum takımlarıyla donatılmış birer binek hayvan veya "süvari aracı" olarak defnedilmesi söz konusudur.

Kurgandan elde edilen verilere göre at definleri incelenen dönem kurganlarının tamamında mevcut değildir. İncelenen ve kaydedilen toplam 135 mezarlıktaki 569 (%100) kurganın 212'sinde (%37,3) at iskeleti bulunmuştur. Atların bulunduğu kurganlar defnedilenlerin yaşı ve cinsiyeti bakımından sınıflandırıldıktan sonra şu verilere ulaşılmıştır: 36 (%6,3) erkek, 24 (%4,2) kadın ve 6 (%1) çocuğun yalnız defnedildiği kurganda ve iki bedenin konulduğu 14 (%2,4) kurganda birer at iskeleti bulunmuştur. Ayrıca cinsiyeti belirlenmemiş 46 (%8) tekli mezarda ve 4 (%0,7) çiftli gömüde birer at saptanmıştır. İkişer atın konulduğu 14 erkek kurganı, 1 kadın (%0,2) kurganı, 5 (%0,9) cinsiyeti belirlenemeyen kurgan ile 24 (%4,2) çift gömülü kurgan saptanmıştır. Bununla birlikte çoklu definlerin yapıldığı 5 kurganda da ikişer at iskeleti bulunmuştur. Toplam 12 kurganda üçer at iskeleti saptanmıştır. Üçten fazla (4-22 at) atın defnedildiği 4 (%0,7) erkek kurganı, 3 (%0,5) kadın kurganı, bir erkek ve bir kadının defnedildiği 6 (%1) kurgan, bir erkekle bir çocuğun defnedildiği 1(%0,2) kurgan ile cinsiyeti belirlenemeyen 3 (% 0,5) kurgan bulunmuştur.⁵³ Bu verilere atlar ağırlıklı olarak erkek kurganlarına, az sıklıkla kadın kurganlarına ve nadiren çocuk kurganlarına konulmuştur.

50 Tishkin ve Dashkovskii,2003, 138-143.

51 Graç, 1967, 215-233.

52 Tishkin ve Dashkovskii,2003, 133-139.

53 Tishkin ve Dashkovskii,2003, 147-148.

Atlı definler içeren “klasik” Pazırık kurganlarının coğrafi dağılımına baktığımızda büyük çoğunluğunun Altay dağlarının orta, güneydoğu ve güneybatısında, yani Rusya Federasyonu’na bağlı Altay Cumhuriyeti’nin Onguday, Ulagan, Koş-Agaç ilçeleri ile Doğu Kazakistan’ın Katon-Karagay ilçesinde yoğunlaştığını görülmektedir. Yapılan incelemelerde 362 (%30,6) kurganın 174’ünde (%63,6) at iskeletleri saptanmıştır.⁵⁴ Kurganlara defnedilen atlar doğu yönüne bakmaktadır. Bu verilere göre Pazırık kültürünün “tipik” kurganlarında insan bedenlerinin ve atların hafif sapmalarla doğu yönünde yatırılması uygulamasına katı katıya bağlı kalınmaktadır. Bununla birlikte, kurganların doğusuna dikilen balbalların da doğudan batıya doğru sıralandığını da dikkate alınca Pazırık dönemi Altay halkının yaşamlarında ve ölü gömme geleneklerinde doğuyu esas yön olarak kabul ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kurgan zincirlerinin güneyden kuzeye, çizgisel düzlemde dizilmesinin ve definlerin başlarının doğuya dönük olması, geleneksel konutların girişinin doğu yönde olmasının birbiriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Proto-Türk halklarına ait geleneksel konutlarda girişler doğu yönündedir ve yerleşim düzeni de güneyden kuzeye doğru düz çizgi halindedir. Bu olguya P. Shulga’nın tanımıyla “*Diklik İlkesi*” adı verilmiştir, yani, kurgan zincirleri hangi yönde düzenlenirse düzenlensin, kurganın bulunduğu hat, defnedilenlerin başlarının yönü ile balballar gibi kurgan üstü mimari unsurların diziliş yönü, her zaman kurgan zincirinin uzun eksenine dik gelmektedir.⁵⁵ Orta Asya coğrafyasındaki konut mimarisinde başlıca giriş yönünün doğu olmasını Kalkolitik (M.Ö. 3700-M.Ö.1600) döneme ait Botay kültürü konutlarından da görmek mümkündür. Etnografik bilgilerden yararlanarak Botay konutlarındaki buluntularının çoğunluğunun konutların kuzeydoğu kısmında saptanması ve güneybatı kısmında buluntuların az sayıda olmasının, konutun güneybatısının uyku ve dinlenme için ayrılmış olduğunu gösterdiği düşünülmektedir.⁵⁶

Geleneksel Türk konut mimarisinin iç mekân kullanımında *kuzey*, evin mutfak gereçlerinin bulunduğu kısmı *kadın* bölümü, *güney* bölümü ise döşek veya sekilerin konulduğu *erkek* bölümü olarak sayılmaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda Pazırık kültürü kurganlarındaki defin odalarının iç mekân düzenlemelerinde benzer uygulamayı görmek mümkündür. Pazırık kültürü kurganlarındaki lahitler, yukarıda belirtildiği üzere, odanın *güney*, yani *erkek* kısmında konulmaktadır, seramik kaplar, astau (ahşap tepsi), tabaklar, ahşap sehpa, kazanlar, deri tulum çantalar, tabaklar, çömçeler ve başka mutfak gereçleri defin odalarının *kuzey* veya *kadın* bölümünde bulunmaktadır. Ayrıca at gömüleri defin odalarının *kuzey* duvarının arkasında, atlar farklı seviyelerde konulduğunda yine *kuzeyde* saptanmaktadır. Öte yandan erkek ve kadınların birlikte defnedildiği çift gömülerde erkekler lahitlerin *güney* duvarı yanına yatırılmaktadır.

Eski Çin kaynakları, Türklerin atası olan T’u-küye’lere (Tiele) göre dünyanın doğan güneşe göre düzenlendiğini, bu nedenle doğunun her zaman “ön” olarak adlandı-

54 Tishkin ve Dashkovskii,2003, 147.

55 Shulga, 2015, 22-23.

56 Kislenco, 1993, 122-127.

57 Kutlu, 2020, 2455-2486.

rıldığı, batının ise “arka” olarak tanımlandığını belirtmiştir. Ayrıca Türk hükümdarının tahtında sürekli doğuya yönelik oturduğunu, çadırın girişinin ise doğan güneşin yönünde yani doğuda olduğunu kaydetmektedir.⁵⁸ Doğunun başlıca yön olması Moğol çadır mimarisine veya Çin geleneğine özgü bir durum değildir. Moğol çadırlarının girişleri güney yönünde olduğu bu durumun Çin kültürünün etkisiyle şekillendiği değerlendirilmektedir. Eski Çin dünya görüşünde ise güney ana yön olarak kabul edilmiştir.⁵⁹ Böylece Pazırık kültürü ölü gömme geleneklerinde saptanan bu uygulamalar kurganlardaki defin odalarının iç düzeniyle Proto-Türk ve Türk konut mimarisinde görülen iç mekân kullanımı ilkeleriyle birebir uyum içinde olması Pazırık kültürü ile Proto-Türk ve Türk toplulukları arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

Pazırık kültürünün önemli özelliklerinden bir diğeri de permafrost (kalıcı don) katmanları korunabilen bazı kurganlarda mumyalanmış cesetlerin tespit edilmesidir. İlk mumyalanmış cesetler 1948 yılında S. Rudenko'nun kazdığı 2. Pazırık kurganında bulunmuştur. Bunlar Orta Asyalı antropolojik özelliklere sahip yaklaşık 60 yaşlarında bir erkek ile yaklaşık 40 yaşındaki bir kadının cesetleridir.⁶⁰ Mumyalanmış üçüncü ceset ise Altay Cumhuriyeti'nin Ukok Platosundaki Ak-Alaha kurgan mezarlığındaki 1. kurganda N. Polosmak'ın kazıları esnasında tespit edilen genç bir kadına aittir. Diğer bir mumya Üst-Kalcın 2 mezarlığındaki 3. Kurganda V. Molodin'in kazılarında saptanan genç bir erkek cesedidir. Tespit edilen cesetlerin üçünün de bedenlerinin çeşitli bölümlerine (omuz, kollar, baldır) hayvan üslubunda dövmeler yapılmıştır. Ayrıca cesetler üzerine yapılan çeşitli incelemeler mumyalama işlemleri, definin hangi mevsimde yapıldığı gibi hususlarda çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Örneğin Ak Alaha 3 mezarlığının 1. kurganında keşfedilen kadın mumyasının birlikte gömüldüğü atların son gıdasını oluşturan bitki dallarında haziran ayında yaşanan özellikler tespit edilmesi defin döneminin haziran ayında yapıldığına dair bilgi vermektedir. Atların bağırsaklarında tespit edilen polenler de definlerin Altay Dağlarının bahar mevsimine denk geldiğini göstermektedir.⁶¹

Öte yandan Berel'deki 11. Kurgana defnedilen 7 attan 12 numune alınarak incelenmiştir. Fitolojik incelemeler sonucu 2 polen grubu: **A)** *Pinus sibirica*, *Larix sp.* (*Sibirya Çamı ve Sibirya Karaçamı*) *Betula sp.*, *Betula rotundifolia* (*Sibirya huş ağacı ile Bodur huş*) , *Spach.*, *Alnus sp.*, *Berberis sp.*, *Artemisia sericea Web.*, *Poaceae*, *Chenopodiaceae* familyalarından bitkilerin polenleri ve eğrelti otları, yosunlar ve *Lycopodium* sporları tespit edilmiştir; ikinci **B)** grubunda ise *Poaceae*, *Asteraceae*, (*Serratula sp.*, *Sonchus sp.*, *Taraxacum sp.*, *Artemisia sp.* bitki ailelerinden), *Chenopodiaceae*, *Convolvulaceae*, *Geraniaceae*, *Caryophyllaceae*, *Saxifragaaceae* (*Saxifraga sp.*), *Rosaceae* bitkileri saptanmıştır. Bitkilerin tamamı kurganların bulunduğu çevreye özgüdür. A ve B grubundaki Altay bitkilerinin çiçeklenme tarihleri Haziran-Temmuz aylarına denk gelmektedir. Bitkibilimcilerin verilerine göre, defin tam olarak bu süre zarfında gerçekleştirilmiştir.⁶²

58 Roux, 2015, 66; Kutlu M. ve Kutlu L., 2021,793.

59 Shulga, 2015, 23.

60 Rudenko, 1948, 55-56.

61 Polosmak, 2011, 244-245.

62 Samashev, 2011, 124.

Definlerin haziran ayında yapılmış olabileceği fikrini güçlendiren diğer bir arkeo-astronomik gözlem Berel kurganlarında gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, defin ve anma törenleriyle birlikte kurganların inşası esnasında astronomik bilgilerden yararlanıp yararlanmadığını anlamaya çalışmış ve mevsim geçiş tarihleri sayılan *yaz ve kış gündönümlerinde* güneş ve ayın yükselişi ve batışının vaziyetinin ne olduğu hesaplamıştır. İncelemeler sonucu yaz gündönümünde, yani 21 Haziran'da güneşin batış çizgisinin Berel'deki hükümdar kurganları olan 1. ve 11. Kurganları birleştiren çizgiyle eşleştiği tespit edilmiştir.⁶³

Çin kaynaklarında Göktürklerin ölü gömme geleneğiyle ilgili bazı bilgiler vermektedir: “*ölü beden bir süre yığ çadırında bekletilir*”, “*baharda ve yaz aylarında ölenlerde, çiçeklerin sararması; güzün ve kışın ölenlerde ise çiçeklerin yeşermesi beklenir; sonra da kazılarak gömülür*”⁶⁴ şeklinde ifadeler yer almaktadır. Söz konusu geleneğin Göktürklerden daha önceki dönemlere hatta Pazırık kültürü dönemine kadar indiği daha net anlaşılmaktadır. Pazırık kültüründe görülen mumyalama geleneği ve definlerin belirli bir zaman diliminde yapılması pratiği, mevcut veriler ışığında birlikte değerlendirildiğinde kışın vefat edenlerin *21 Haziran'da* defnedildikleri sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte “vefat edenlerin cenazelerinin otların yeşerdiği ve sarardığında” defnedildiği ifadesi göçebe yaşam tarzının gerektirdiği mevsimsel döngülere uyumlu yaşamla bağdaşmaktadır. Yani *kışlaktan yaylağa geçiş* ve *yaylaktan kışlklara dönüş* mevsimleriyle, tüm boy mensupların aynı yerde toplanıp anma ve cenaze törenlerini birlikte geçirebilmesiyle ilgilidir.

Pazırık Kültürüne Ait Kurganlarının Tarihlendirilmesi

S. Rudenko ve M. Gryaznov gibi ilk araştırmacılar, Pazırık kültürü kurganların tarihlendirilmesini rölatif kronoloji yöntemine göre yapmıştır. Fakat 1980 yıllarında gerçekleştirilen ilk radyo karbon testleri ve dendrokronolojik analizler neticesinde Pazırık kültürü kurganları üç aşamaya ayrılmıştır: 1) *Erken dönem-* M.Ö. VI. yüzyılın ortası- M.Ö. V. yüzyılın ilk yarısı, (Başadar 2 ve Tuyakta 1 ve 2. Kurganları); 2) *Orta dönem-* M.Ö. V. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö.IV. yüzyılın ilk yarısı, (Pazırık kurganları, Ukok ve Berel); 3) *Geç dönem* M.Ö. IV yüzyılın ikinci yarısı- M.Ö. III yüzyıl veya M.Ö. III. yüzyıl – M.Ö. II. yüzyılın başı, (Şibe, Başadar 1 ve Katanda kurganları).⁶⁵

Bununla birlikte kültürün geç evresiyle ilgili tartışmalar devam etmiştir. A. Surazakov Pazırık kültürünü M.Ö. 6.- M.Ö. 2. yüzyılın başına⁶⁶, V. Kubarev ise kurganların varlık gösterdiği dönemi MÖ. 5. yy ile M.Ö. 1. yüzyıllar arasına tarihlemiştir⁶⁷. Diğer taraftan kurganların tarihlemesi meselesinde son yıllarda büyük değişim meydana gelmiştir. Pazırık, Başadar ve Tuyakta kurganlarında saptanan Çin yapımı ipek kumaşlardaki

63 Samashev, 2011, 125.

64 Kapusuzoğlu, 2015, 510-511.

65 Kubarev ve Shulga 2007, 20-21.

66 Surazakov, 1989, 115-117.

67 Kubarev ve Shulga 2007, 20-21.

motiflerin ve aynanın incelemesi neticesinde E. Bunker (1991: 20-24) bu objelerin *Geç Muharip Devletler Dönemine* tarihlendiğini ve aynanın dökümü yapıldığı düşünülen atölyenin Yan krallığının başkentindeki faaliyet süresinden, yaklaşık olarak 90 yıl, M.Ö.311-M.Ö.222, daha önceye, yani M.Ö. 311 yılından daha önceye tarihlenemeyeceği kanaatine varmıştır. Söz konusu kurganların M.Ö. 4. yüzyılın sonlarından daha erken döneme tarihlendirme çabalarının ise “Zhan Guo Ce” adlı yazılı eserde Çinlilerin kuzeyindeki göçebe halklarla kurmaya başladıkları ilişkileri anlatan tarihi olayları görmezden gelmek olarak nitelendirmiştir.

Altay coğrafyasındaki çeşitli kurganlarda saptanan Çin yapımı aynalar üzerine inceleme yapan P. Shulga, bu ürünlerin Altaylara, Minusinks havzasına, Barnaul civarlarına Kuzey Çin’den M.Ö. 300-280 yılları arasında ulaştıkları sonucuna ulaşmıştır.⁶⁸ Chlenova (1996:314) gibi araştırmacılar da söz konusu tarihlendirmeye katılmakta ve erken Pazırık kültürünü M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirmektedir. Daha sonra N. Polosmak, Pazırık dönemi kurganlarının MÖ. 4. yüzyıldan daha erkene tarihlenemeyeceğini belirtmiştir. Ukok platosunda kazılar yürüten V. Molodin ise Ak-Alaha 3 ile Kuturguntas kurganlarını M.Ö. 3. yüzyıla tarihlemiştir.⁶⁹

Pazırık kültürünün tarihlenmesi meselesi “İskit/Saka kurganlarının radyo karbon kronolojisi” adlı eserin sonuçlarının yayınlanmasından sonra çok daha karmaşık hale gelmiştir. Söz konusu çalışmada ahşap numunelerin ve diğer buluntuların radyo karbon testleri Pazırık’taki beş büyük kurganın yaklaşık olarak M.Ö. 300-250 yılları arasında inşa edildiğini, Tuyakta 1 kurganının ise M.Ö. 444-430 yıllara tarihlendiğini, Başadar 1, Berel 11 (M.Ö. 322) ve Pazırık 1 ve 2 kurganlarının ise (M.Ö. 325 ile M.Ö. 272) eşzamanlı olduğunu göstermiştir.⁷⁰

Bununla birlikte son yıllarda Slyusarenko tarafından geniş kapsamlı koleksiyonlardan oluşturan numune grubu dendrokronolojik teste tabi tutulmuştur. Çalışma kapsamında Pazırık kültürüne tarihlenen Ulandırık 1, Taşanta 1-2, Barburgazı 1, Ak-Alaha 1-3, Üst-Kaljin 1-2, Kuturguntas, Berel ve Oron Kurin Gol gibi 16 mezarlıktaki 40 kurgandan gelen yaklaşık olarak 300 ahşap malzemenin yıllık halka sayımı gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında hem hükümdar ve soyluların kurganlarından gelen hem de sıradan kurganlardaki örnekler dikkate alınmıştır. Sonuç olarak söz konusu kurganların M.Ö. 326- 275 yılları arasında inşa edildiği ve literatürde yaygın olan tarihlendirmenin tekrar gözden geçirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.⁷¹

Pazırık kurganlarının (M.Ö. 326- 275) inşa edildiği dönemde, Orta Asya’nın İskit/Saka ve Hun gibi atlı göçebe topluluklarının yakın coğrafyalarında gerçekleşen tarihi olaylara bakıldığında *Büyük İskender*’in seferleriyle İran’da Pers krallıklarının yıkıldığını, Çin coğrafyasında ise *Geç Muharip Devletler Döneminin* (M.Ö. 475–221) ve

68 Shulga 2015, 366- 371.

69 Molodin 2000, 118.

70 Alexeyev vd., 2005, 233.

71 Slyusarenko, 2013, 116-118.

Çin kaynaklarında “*at bakıcısı*” soyundan gelen “*yabancı*” olarak tanımlanan, *Rong* ve *Di*’lerle (Avar-Töles) aynı geleneğe sahip, kaplan veya kurt kalpli Qin Shihuangdi devlet yönetiminde köklü reformlar başlatarak Çin İmparatorluğunu kurmaya doğru gittiğini görmemiz mümkündür. Ayrıca Çin Shihuangdi’nin terakota askerlerinin atları Pazırık tipi at ekipmanlarına sahip olmalarıyla dikkat çekmektedir.⁷² Pazırık toplumu ise bu dönemde yüksek refah seviyesinde varlığını sürdürmektedir.

Pazırıklılar Kimdir?

Herodot’un grifonlar diyarı: Pazırıklıların etnik aidiyeti konusu 1950’lerden itibaren en çok tartışılan konu olmaya devam etmektedir. Öncelikle 1920’lerde kazıları gerçekleştirilen Pazırık kurganları hakkındaki ilk monografik çalışmalar 1950’lerde yayımlanmaya başlamıştır. Sergey Rudenko Pazırık toplumunun Herodot’un anlatımlarındaki “*Kutsal altına bekçilik eden Grifonlar diyarı*” mensupları oldukları fikrini öne sürmüştür.⁷³ N. Polosmak da Pazırık sanatındaki yırtıcı kuş ikonografisine dayanarak bu toplumun Yunan kaynaklarındaki “Grifonlar diyarı” olabileceğini savunmaktadır.⁷⁴ Fakat söz konusu görüşün geçersizliği Pazırık kurganlarının tarihlendirilmesiyle açıkça anlaşılmaktadır. Herodot’un anlatımına göre Aristeas doğudaki İskitlerin diyarını ziyaret etmiştir. Lakin Aristeas’un “grifonlar diyarına” ulaştığı varsayımı kabul edilse bile bu olay M.Ö. 6. yüzyılda veya M.Ö. 5. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani arkeolojik verilere göre henüz Pazırık kültürünün oluşmadığı bir dönemde yaşanmıştır.⁷⁵ Bu sebeple Altayların grifonlar diyarı olduğu görüşü fazla destek kazanmadan güncelliğini yitirmiştir.

Yüe-çi hipotezi: Sergey Kisilev Amuderya (Oxus) hazinesinden yola çıkarak Pazırık kurganlarını Ortadoğu kültürünün mirasçıları olduğunu ve Hint-Avrupalı olduğunu varsaydığı Yüe-çi’lerin doğuya hareket etmesinin kanıtı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶ Sergey Rudenko ise bu görüşü sorgusuz sualsiz benimsemiş ve Pazırık toplumunu doğrudan “Yüe-çiler” olarak tanımlamıştır. Rudenko, birçok çalışmasında, Çin yazılı kaynaklarında bahsedilen Yüe-çi’lerin haritadaki konumlarını değiştirmiş⁷⁷, arkeolojik ve bilimsel kanıtları bulunmamasına rağmen Pazırıklıların Hint-Avrupalı olduklarını⁷⁸ savunmuş ve bu fikrin yayıcısı olmuştur. Daha sonraki çalışmalarında S. Rudenko, Pazırık toplumunu hem Yunan kaynaklarındaki “*Kutsal altına bekçilik eden Grifonlar diyarı*”, öteki yandan Çin kaynaklarının “*Yüe-çih*” olarak adlandırdığı topluluklar olduğunu ve belki de bir kısmının Sayan dağlarında yaşamış olabileceğini⁷⁹ hiçbir bilimsel dayanağı olmaksızın belirtmeyi sürdürmüştür.

72 Juliano 1991, 269.

73 Rudenko 1952, 18-19.

74 Polosmak, 1994, 27.

75 Azbelev, 2015, 27.

76 Kisilev, 1949, 216.

77 Rudenko, 1960, 339.

78 Rudenko, 1968, 16.

79 Rudenko, 1968, 216; Azbelev, 2015, 27.

Günümüzde ise Amerikan Arkeoloji Camiasının etik kurulunun en güçlü isimlerinden olan Prof. Oscar White Muscarella'nın incelemeleri ve sanat eserleri tenkidi sonucunda Pazırık kültürünün sözde kaynağı olarak adlandırılan “*Amuderya hazinesinin (Oxus treasure)*” tamamen sahte olduğu ve tarihî açıdan herhangi bir değeri olmadığı anlaşılmıştır.⁸⁰ Zaten bu sahte eserlerin nereden geldiği ve nerede bulunduğu bilinmediği gibi ve “pazardan satın alınma” ürün olduğu ayan beyan ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Pazırık kültürü ile sahte olduğu bilimsel olarak kanıtlanmış olan “*Amuderya hazinesinin*” ikonografik karşılaştırılması veya bu varsayıma dayalı kurulmaya çalışılan sözde ikonografik “ilişkiler”in artık bilimsel olarak geçersizliği kesinleşmiştir. Sergey Rudenko'nun buluntu ve ikonografik benzerlik odaklı yaklaşımları ve çıkarımları, maddi kültür unsurlarını ait olduğu arkeolojik bağlamından kopararak ideolojik saiklere dayalı sonuçlara ulaşma çabasının en bariz örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Ayrıca Pazırık kültürü ve zengin sanat eserlerini İrani halklarla ilişkilendirmek için ortaya atılan ve bilimsel gerçekliğine dayatılan Altaylara doğru Hint-Avrupalı göçü varsayımını destekleyen veya kanıtlayan herhangi bir arkeolojik ve bilimsel bulgu da ortaya konulamamıştır. Pazırık kültürüne ait kurganlarda ele geçen buluntular üzerindeki bazı betimlemelerin Ortadoğu veya Çin sanatıyla ikonografik benzerliklerinin kurulması Pazırık kültürüne ait Altay topluluklarının etnik aidiyetini göstermekten ziyade çevre kültürlerle etkileşimlerinin varlığına işaret etmektedir.

Pazırık dönemine ait en gözde eserlerin Orta Asya'nın neresinde varlık gösterdiği dahi kesin olarak bilinmeyen “Yüe-çi” kabileleri ile arasındaki varsayımsal ilişkiyi bilimsel dayanakları ve kanıtları olmaksızın farazyeler üzerinden kurmaya çalışan S. Klyaştorıny, D. Savinov ve L. Gumilev gibi bazı tarihçiler kanıtı olmayan ideolojik görüşlerin yayıcısı olmuştur. M. Artomonov (1973), bahsi geçen tarihçiler gibi, *Amuderya hazinesi* buluntularından şüphe duymaksızın ve eser tenkid yapmaksızın aynı görüşü savunmuştur. Araştırmacı, Yüe-çi'lerin “Sakaların bir kolu olan Çin kaynaklarının Sai halkı” olduğunu ve “kurganlarının tarihlerinin Yüe-çi'lerin Altaylara yakın olan Batı Moğolistan'da hakimiyet kurdukları döneme denk” geldiklerini uydurmuştur. Burada altı çizilmesi gereken en temel husus Yüecilerin veya Sakaların Batı Moğolistan'da yaşadıklarına dair herhangi bir yazılı kaynağın bulunmamasına rağmen hiçbir kanıtı bulunmayan bir varsayımın tarihsel bir dönem tanımlaması yapılmasına dayanak olarak gösterilmesidir. M. Artamonov, S. Rudenko'nun yaptığı gibi, bilimsel kanıt olmamasına rağmen Yüe-çi'lerin haritadaki tahmini konumlarını keyfi olarak değiştirmiştir.⁸¹

S. Klyaştorıny de Pazırıklıların Yüe-çi olduklarını kayıtsız şartsız kabul etmiştir.⁸² Sonraki çalışmalarda bu görüş defalarca tekrarlanmıştır.⁸³ Ancak Çin kaynaklarının Yüe-çiler hakkında verdiği bilgiler, onların Güney Sibirya'da var olduklarını söylemeyi tamamen imkânsız kılmaktadır. Hun baskılarıyla batıya doğru göç ettikleri belirtilen

80 Muscarella 2013, 1025-1040.

81 Azbelev, 2015, 27-28.

82 Bk. Klyaştorıny, 1989,245-246.

83 Bk. Savinov, 1984, 9-11; Klyaştorıny ve Savinov, 1998, 171-172; Klyaştorıny, 2005, 21-26.

Yüce-çilerin Altay coğrafyasında yaşamış olması ihtimali dahi son derece azdır. En iyi ihtimalle Pazırık Kültüründen Hun dönemine geçiş yaşandıktan en az 100-150 yıl sonrasında M.Ö. 2. yüzyılın ortasından daha önce gerçekleşmiş olamayacağı belirtilmektedir.⁸⁴ Söz konusu dönemde Altaylar zaten Hun İmparatorluğu hakimiyeti altındayken Hunların baskısıyla Yüce-çilerin batıya veya güneybatıya doğru göç etmeleri mümkün görülürken, Çin yazılı kaynakların belirttiği gibi, Altaylara yani kuzeye veya kuzeybatıya doğru göç etmelerinin olasılığı imkânsıza yakın görünmektedir.

Pazırık sanatındaki bazı imgelerin, Ordos bölgesinde saptanan başta kemer tokaları olmak üzere atlı göçebe sanatına özgü diğer bazı süslemelerin ve özellikle “toynaklı grifonların” Yüce-çilerle ilişkilendirilmesi gerektiği fikri E. Bunker tarafından ileri sürülmüştür. Fakat söz konusu çalışmada esas alınan kemer tokalarının haritalardaki dağılımı ve tarihleri yazılı kaynaklarda belirtilen Yüce-çi topraklarını kapsamamaktadır.⁸⁵

Hun hipotezi: Pazırık kültürü mensuplarının Hun dönemine tarihlendiği görüşünü 1940’lardan itibaren bildiren birçok araştırmacı bulunmaktadır. Sovyet arkeologlardan M. Gryaznov, S. Kisilev ve S. Çernikov Pazırık kültürünün geç evresi olan Şibe ve Berel kurganlarını Hun dönemine, yani M.Ö. 2-1. yüzyıllara tarihlendirmiştir.⁸⁶ S. Kisilev 1. Pazırık, Şibe, 1. Berel, Katanda ve diğer kurganları “Hun-Sarmat dönemine” tarihlendirmiştir.⁸⁷ M. Gryaznov, 1980’lerde de, 1. Berel ve Şibe kurganlarını MÖ. 2.-MS. 1. yüzyıllara tarihlendirmiş ve Hun dönemine ait oldukları fikrini sürdürmüştür.⁸⁸ Bununla birlikte başta Bahaeddin Ögel, Nejat Diyarbekirli ve Yaşar Çoruhlu vd. gibi birçok Türk bilim insanı Pazırık kültürü mensuplarını Hunlar olarak tanımlamaktadırlar.⁸⁹

M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda, Pazırık kültürünün bulunduğu Altay ile Ordos bölgeleri arasındaki ilişkiye dikkat çeken diğer önemli çalışma A. Kovalev (1999,75) tarafından gerçekleştirilen ve M.Ö. 5.-3. yüzyıllara tarihlenen Chjango dönemi mezarlarda saptanan buluntularının ve Ordos ile Sayan-Altay ve yukarı Obi bölgesi kurganlarındaki sanat eserlerinin incelemesine dayanmaktadır. A. Kovalev her iki bölgede görülen “yırtıcı kaplan” ve “toynaklı grifon” ikonografisini incelemiştir. Yırtıcı kaplan ikonografisi, Ordos’ta M.Ö.5.- M.Ö. 3. yy. arasında daha yaygın görülmüş ve burada saptanan örnekler değerli taşlarla süslenmiştir. Öte yandan Pazırık sanatının etkisini taşıyan bazı imgeler ve özellikle “toynaklı grifon” Ordos’ta M.Ö. 4.-3. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Araştırmacı, Pazırık kurganlarında saptanan mumyalardaki “toynaklı grifon”un Pazırık kökenli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Böylece, Geç İskit döneminde, Ordos merkezinden Sayan-Altay ve Batı Sibirya’ya yaşanan göçler neticesinde siyasi ve inanç birliğinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Ayrıca, Ordos toplumunda, Sayan-Altay geleneğine dayanan bir üst sınıfın oluştuğunu, fakat Ordos soylularının Sayan-Altay’dan bağımsız hareket ettiği sonucuna

84 Azbelev, 2015, 31- 32.

85 Azbelev, 2015, 32.

86 Bk. Gryaznov, 1939, 407.

87 Bk. Kisilev, 1949, 216.

88 Bk. Gryaznov, 1992, 164.

89 Bk. Ögel, 1962,64-68; Diyarbekirli,1972, 103; Çoruhlu, 2016, 125.

ulaşmıştır. Ordos ile Altayların siyasi birliğin, 6. Pazırık kurganında Çin yapımı bronz ayna parçasıyla lake kâsenin, 3. Pazırık kurgandaki ipek kumaşların ve 5. Pazırık kurganlarındaki aynaların bulunmasını açıkladığını belirtmiştir. Yazılı kaynakları inceleyen araştırmacı, Ordos-Altay siyasi birliğinin Çin kaynaklarında Lou-fang olarak adlandırılan kabile ve boylarla ilişkilendirmiştir.⁹⁰

Ayrıca araştırmacı, Ordos'ta tespit edilen Pazırık tipi tokaların, Çin kaynaklarında kesin olarak sadece M.Ö. 2. Yüzyılda, (M.Ö. 177-176) "Dunhuan ile Tsilyan dağları arasındaki" Gansu koridorunda konumlandırılan Yüe-çilerle ilişkilendirilmesinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Bunun sebebiyse, ne Yüe-çiler'in yurdu olarak tanımlanan Gansu bölgesinin M.Ö. 5.-3. yüzyıla tarihlenen rastgele buluntuları ne de kazılar neticesinde ortaya çıkarılan maddi kültür unsurları Sayan-Altay bölgesiyle doğrudan temasın varlığını ortaya koyamamıştır.⁹¹ Loufang olarak adlandırılan boyların ise Hunların bir kolu olduğu düşünülmektedir. Hunların Lou-fang boyu mensupları usta okçular olup Çin'de iyi ok atan kişilere Lou-fang denilmiştir.⁹²

Hun materyal kültürü üzerine araştırmalar yürüten Sophia-karin Psarras, Ulandırık kurganlarında saptanan maddi kültür öğeleri bağlamında Hunların Altay bölgesinde varlık göstermiş olabileceği sonucuna ulaşmıştır.⁹³ Ancak Doğu Türkistan'ın Demir Çağı kültürleri üzerine kazı ve araştırmalar gerçekleştiren P. Shulga, İskit/Saka tipi kültürlerinin burada M.Ö. 8. yüzyıldan M.Ö. 3. yüzyıllara kadar varlık gösterdiğini tespit etmiştir.⁹⁴ Ayrıca "toynaklı grifon" ikonografisinin Altay, Doğu Türkistan'ın kuzey bölümleri ve Ordos'a kadarki coğrafyada eşzamanlı olarak görüldüğü sonucuna ulaşmış ve Altay ile Ordos arasındaki bölgede Pazırık döneminde göç dalgasının yaşandığını kanıtlayan herhangi bir arkeolojik buluntuya henüz rastlanılmamıştır.⁹⁵

Gerçekleştirdiği çok sayıda kazı sayesinde Pazırık toplumunun sosyal yapısını daha iyi algılamamıza büyük katkı sağlayan Vladimir Kubarev, Ulandırık ve Üstut bölgesi kurgan mezarlıklarının incelemeleri neticesinde Pazırık kültürünün M.S. 1. yüzyıla kadar sürdüğünü ortaya koymuştur. Yani M.Ö. 2.-1. yüzyılda gerçekleşen siyasi olaylar Pazırık kültürünün ortadan kalkmasına yol açmamıştır. Kültür kademeli olarak Hun kültürüyle bütünleşmiş ve farklı gelişim aşamasına geçmiştir.⁹⁶ Berel'deki sayısı 100'ü aşkın Pazırık, Hun, Hsiyen-Pi⁹⁷ ve Göktürk dönemlerine tarihlenen kurganın kazısını gerçekleştiren Zainolla Samashev de ölü gömme geleneği bağlamında bir kültürel sürekliliğin varlığını tespit ederek aynı sonuca ulaşmıştır.⁹⁸

90 Kovelev, 1999, 75-82.

91 Kovelev, 1999, 75-82.

92 Bk. Baykuzu, 2020, 87.

93 Bk. Psarras, 1994, 72.

94 Shulga, 2010a, 13-23.

95 Shulga, 2010b, 70.

96 Kubarev, 1992, 111-115.

97 Samashev vd. 2019, 385-393.

98 Samashev, 2011, 47-108.

Yazılı kaynaklar Hunların Pazırık döneminde Altaylarda var olduğunu belirtmezken, Altay'daki Ting-ling'lerin Mete döneminde Hunlara tabi olduğunu belirtir.⁹⁹ Pazırık kültürüne ait hanedan kurganlarının tarihlendirmeleri, kronolojik olarak Pazırık kültürünün yazılı kaynaklarda belirtilen Hun İmparatorluğu öncesine ait göstermektedir. Bu yüzden Pazırıklıların Hun olarak adlandırılması tartışmalıdır.

Ting-ling hipotezi: Pazırık toplumunun yazılı kaynaklarda bahsi geçen topluluklardan hangisi olduğu üzerine kapsamlı kritik inceleme yapan Pavel Azbelev (2015, 45-46) sorunun çözümünün retrospektif yöntemde olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, öncelikle, Çin yazılı kaynaklarında Güney Sibirya-Altay-Sayan dağları-coğrafyasına en yakın olan ve ismi ve yeri nispeten kesin olarak belirlenen boyların kim olduğunu belirlemiştir. Daha sonra söz konusu boyların torunlarının kim olduklarını belirlemiş ve Pazırıklıları, ölü gömme geleneğiyle materyal kültür bağlamında ilgili halkların verileriyle karşılaştırmıştır.

Yazılı kaynakların belirttiği üzere, Altay -Sayan dağlarına en yakın konumlanan boylar arasında ilk sırada Ting-lingler yer almaktadır. Çin yazılı kaynakları, M.Ö. 3. yüzyılda Ting-linglerin Ordos Hunlarının kuzeyinde olduklarını bildirilmektedir. Ting-linglerin M.Ö. 206-201 yıllarında Altay dağları, Baykal gölü ve İrtiş nehri civarında yaşadıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu Türk boyları bu coğrafyada hem Hsiyen-Pi ve hem de Ruan-Ruan dönemlerinde Ting-ling ve Tele adları altında varlıklarını sürdürmüştür. Ting-ling (Tele/Töles) boyları daha sonra Birinci Türk Kağanlığı ve İkinci Türk Kağanlığı dönemlerinde aynı coğrafyalarda yani bilinen en eski yurtlarında yaşamaya devam etmiş ve Göktürk beyleriyle birleşerek Ruan-Ruanlara karşı savaşmıştır.¹⁰⁰

Pazırık kültürüne özgü maddi kültür öğelerinin sonraki dönemlerde de göçebe topluluklarının kültüründe özellikle Göktürk döneminin “Katanda döneminde” (Töles boyları) baskın bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Göktürk kurganlarında saptanan at koşum takımlarının bileşenlerinden S biçimli suluklar (yanaklık), kemer tokaları, alçak yaylı eyer takımları, astau tabakları, yular tokaları, koşum süsleme levhaları, ateş yakma aletleri gibi buluntular tipolojik olarak Pazırık kültüründen türetilmiştir. Göktürlere Hunlardan geçen miras ise Hun tipi bileşik yaylar, demir zırh parçaları, üç kanatlı ıslıklı demir ok uçları, süngü biçimli bıçaklar gibi askeri teçhizat ve silah çeşitleri olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁰¹

Fakat kurgan temelli atlı ölü gömme geleneği Pazırık kültürüyle Erken Türk kültürü arasındaki kültürel sürekliliği daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Altay'ın erken Türk döneminde (M.S. 6. yüzyıl) kurgan geleneği devam etmektedir, kurganın üst örtüsü yine taşla örtülmekte, insan definleri hasırla örülmüş ahşap, taş veya toprak malzemeyle bir bölmeyle bir şekilde at definlerinden ayrılmaktadır. Definler bazen farklı seviyelerde olup atlar yüzeye daha yakın mezar çukurlarında saptanmaktadır, insanlar çoğu zaman

99 Taşağıl, 2020, 51-52.

100 Taşağıl, 2017, 13-26.

101 Savinov, 1998, 140; Azbelev, 2015, 46-50.

aşşap nadiren taştan yapılan tabut veya lahitte defnedilmiştir. Boyut bakımından daha mütevazı olmasına rağmen Göktürk dönemi mezar çukuru iç düzenlemesinden tıpkı Pazırık dönemi kurganlarında insanların defin odalarında, atların ise odanın dışına bazen ise yine atların yüzeye yakın ve farklı seviyelerde konulması geleneği görülmektedir. Ölülerin başlarının doğuya dönük olması da sürdürülen ve sıkı sıkıya bağlı kalınan uygulamalardan biridir.¹⁰²

Pazırık kurganlarının yanındaki sunaklarla Göktürk dönemine ait kare planlı ve kayrak taşlardan örülen sunaklar, bedizlerin (heykel) Göktürk mezar külliyelerinin doğusuna dikilmesi ve balbalların doğu yönde sıralanması Pazırık kurgan komplekslerinde görülen benzer uygulamaların yüzyıllarca yaşatılmış bir geleneğin ifadesi olduğunu göstermektedir. Pazırık kültürü sunakları üzerine değerlendirme yapan Yuli Hudyakov bu kültürünün son evresindeki kurganlarda üst örtünün ve sunak biçimlerinin kare veya dikdörtgene doğru evrildiğini ve sonraki dönemlerde inşa edilen kurgan ve mezar külliyesiyle kültürel ve genetik bir akrabalık bağının varlığına işaret ettiğini belirtmektedir.¹⁰³ Pazırık kültürünün Göktürk öncesi döneminde de yaşatıldığına dair arkeolojik veriler az sayıda olsa da Çin'in kuzeyindeki Hsien-Pi dönemine tarihlenen birkaç buluntu merkezinden gelmektedir.¹⁰⁴

Dokuma Geleneği

Pazırık Kültüründen bahsedildiğinde ilk akla gelen konuların başında Pazırık Halısı gelmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda Türk düğümü veya "Gördes" düğümü tekniğinde dokunduğu kesin olarak tespit edilen Pazırık Halısı üzerine başta Alman ve Rus araştırmacılar tarafından olmak üzere birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda ulaşılan en güncel bilgiler şöyle açıklanabilir: Bilindiği üzere Halı sanatında hayvansal ve bitkisel liflerden yapılan ipler boyanırken parlak ve kalıcı bir renk elde etmek için farklı işlemler ve teknikler kullanılır. Liflerin renklendirilmesi yalnızca lifin tamamını boyandığında veya pigment lif gözeneklerine kadar girdiğinde dayanıklı veya kalıcı olur. Keratin proteinleri ve yağ benzeri maddelerden oluşan yün lifleri söz konusu olduğunda, bu, pigmentlerin liflerin merkezine doğru difüzyonunu artırmak için özel bir fermantasyon yöntemi kullanılması gerekmektedir. Anadolu Türk halı sanatında boyama işleminden önce koyun yünü, buğday kepeğinin mayalanması sayesinde oluşan *Geotrichum candidum* mantarını içeren fermente bir sıvıda yaklaşık olarak 3 hafta bekletilmekte ve yün liflerinin kutikülünün lipidlerden (yağ) ayrışmasıyla boyanın lif pigmentlerine daha fazla nüfuzu sağlanmaktadır. Alman bilim adamları, Pazırık halısının kırmızı renkli yün liflerini tüm göstergelerde (kromatografi ve UV Vis Spektroskopisi) inceleyerek *Türk kırmızısı* olarak adlandırılan pigmenti içerdiğini tespit etmiştir. İncelemelere göre Pazırık halısında görülen *Türk kırmızısı* renginin organik-metalik bileşenlerin karışımı olan *Rubia tinctorum* kök boya bitkisinden elde edilen boya

102 Kubarev, 2005, 14-16; Azbelev, 2015, 48.

103 Hudyakov, 1996, 87-88.

104 Azbelev, 2015, 48.

ile potasyum alüminyum sülfat şapı ($KAl(SO_4)_2$) karışımından oluştuğu anlaşılmıştır. Ayrıca araştırma kapsamında Pazırık Halısının kırmızıya boyanmış lifleri ile Berlin'deki İslam Sanatları Müzesi koleksiyonunda sergilenen tüm doğu halılarından alınan lifler karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Bu karşılaştırma sonucunda Pazırık Halısındaki parlak, canlı ve kalıcı "kırmızı" renkli liflerin benzerleri XVIII. yüzyıla tarihlenen ve Ak Karaman koyunu yün lifleriyle dokunan bir Konya halısından tespit edilmiştir. Yün liflerindeki alüminyum dağılımının floresan görüntülerinin incelenmesi sonucu hem 18. yüzyıl Konya halısının hem de Pazırık Halısının önce mayalanmış fermente bir sıvı içinde bekletilerek hazırlanan ve "Türk kırmızısı" rengiyle boyanan yünden iplerle dokunduğu anlaşılmıştır. Bu araştırmaya göre Pazırıklıların yalnızca halı dokumacılığı hakkında çok yönlü bilgiye sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda oldukça gelişmiş hatta günümüz endüstriyel boya teknolojisinden daha üstün ve nitelikte boya ve yün işleme tekniklerine hâkim oldukları ve son derece yetenekli dokuma ve boyama ustaları olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁵

Bununla birlikte, 1920'lerde Orta Asya Türk Halı Sanatını inceleyen antropolog S. Dudin'e göre (1928,117) dünyanın en ihtişamlı halılarını Salur, Yomut ve Teke boylarından gelen Türkmen kadınları dokurlar. Türkmen kadınları genellikle 80x125 cm'den 90x130 cm arasındaki boyutlarda torbalar, 90x155'ten 100x160cm'ye ulaşan çuvallar, 33x70 cm ile 70x90 cm arasındaki boyutlarda mafaç (bir çeşit torba) dokurlar. Bununla birlikte kaplar ile çadır kapısını örtülerinin (ense) 1 dm² denk gelen düğüm sayısı 1800'den 4 400 düğüme kadar, mafaç olarak tanımlanan dokuma torbalarının 1 dm² düşen düğüm sayıları 2 600'den 6 000'e kadar ulaşabilmektedir. Bazı nadir halı örneklerindeyse 1 dm² düşen düğüm sayısının 9000'i aştığı belirtilmektedir. Dudin'e göre (1928,117) Dünyanın en sıkı halılarını Salur Türkmen kadınları dokuduğu anlaşılmıştır. Bu araştırma sonuçlarına göre Türk (Gördes) düğümü tekniğiyle ve çok sık dokunma özelliğiyle Pazırık Halısı ile Salur Türkmen kadınlarının dokuduğu halılar arasında dokuma tekniği bakımından önemli bir benzerlik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Yukarıda belirtilen benzer özelliklerden ve Çin kaynaklarında geçen ifadelerden dolayı Pazırık Kültürünün Proto-Türk bir boy birliği olan Ting-linglere ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu boy birliği, Göktürk döneminde, varlığını Tele veya Töles boyları olarak devam ettirmiş ve ortaya koydukları maddi kültür unsurlarıyla Pazırık kültürü öğelerini ve ölü gömme geleneklerinin önemli ölçüde değişmeksizin devam ettiren mirasçıları olmuştur. Pazırık kültürü mensuplarının bazı araştırmacıların yeterli dayanağa sahip olmaksızın ileri sürdükleri gibi Yüe-çilerle ilgisinin olmadığı bilimsel veriler sonucu kesinlik kazanmıştır. Pazırık Kültürü'nün Proto-Türk Ting-ling boylarına aidiyeti kurgan mimarisi, atlı ölü gömme geleneği ve diğer maddi kültür unsurları desteklenmektedir. Altaylarda Pazırık döneminden Göktürk dönemine kadar geçen yaklaşık 1400 yıllık zaman dilimi içinde kurgan mimarisi ve ölü gömme gelenekleri bağlamında kültürel süreklilik olgusunun varlığı bilimsel veriler ve kazı buluntuları ışığında açıkça izlenebilmektedir.

105 Späth vd., 2021, 1-5.

KAYNAKÇA

- Alexeyev, A. ve diğerleri (2005). *Eurasia in the Scythian Time: radiocarbon and archaeological chronology*. St.-Petersburg.
- Azbelev, P. (2015) Pazırıkskoye nasledstvo i yueçinskaya problema. Vremya peremen: na rubeje er. *Stratum plus*. no. 4, 23-55.
- Barkova, L. (1978). Kurgan Şibe i voprosı ego datirovki. *Arheologičeskiy Sbornik GE*. no. 19, 37-44.
- Baykuzu, Tilla Deniz. (2020) *Asya Hun İmparatorluğu*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Bunker, E. C. (1991) The Chinese Artifacts Among the Pazyryk Finds. *Source: Notes in the History of Art*, vol. 10, no. 4, 20–24.
- Chernetsov, V. (1954) Retsenziya na rabotu S.İ.Rudenko Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya. *Sovetskaya Etnografiya*. no 2, 183-187.
- Chlenova, N. (1996) Hronologiya opornih pamyatnikov skifskoy epohi. *İstoriya, arheologiya, kulturnaya antropologiya i etnografiya*. Moskva:b.i., 313-318.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Diyarbakirli, N. (1972) *Hun Sanatı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Dudin, S. (1928) Kovrovie izdeliya Sredney Azii”. *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*. ANSSSR yayınları, 71-166.
- Garkusha, Y. (2001) Pazırıkskaya kultura (problema termina v istoriograficheskom aspekte), *İstoriko kulturnoye naslediye Severnoy Azii: itogi i perspektivi izuçeniya na rubeje tsyacıletiy*. Barnaul, 301-303.
- Gorbunov, A. ve diğerleri (2005). *The Treasures of the Frozen Burial Mounds of the Kazakh Altay*. Il-Teh-Kitap.
- Grakov B. ve Melyukova A. (1954) Ob etniçeskih i kulturnih različnostyah v stepnoi i lesostepnih oblastyah Evraziyskoi çasti SSSR v skifskoe vremya. *Voprosi skifo-sarmatskoi arheologii*, Moskva, 39-93.
- Graç, A. (1967) Mogilnik Saglı-Bacı II i voprosı arheologii Tuvı skifskogo vremeni. *Sovetskaya Arheologiya*, Sayı 3, 215-233.
- Gryaznov M. (1929). Pazırıkskoye knyajeskoye pogrebeniye na Altaye. *Priroda*. no. 11, 971-984.
- Gryaznov M. (1939). Rannie Koçevniki Zapadnoi Sibiri i Kazahstana, *İstoriya SSSR s drevneişih vremen do obrazovaniya drevnerusskogo gosudarstva*. Moskva, Leningrad, 399-413.
- Gryaznov M. (1950). *Perviy Pazırıkskiy Kurgan*, İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Gryaznov M. (1992). Altay i prialtayskaya step. *Arheologiya SSSR: Stepnaya polosa Azyatskoi çasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya*. Moskva, 161-168.
- Hudyakov, Y. (1996). Pominalnye pamyatniki pazırıkskoy kulture Gornogo Altaya. *Jreçestvo i şamanizm v skifskuyu epohu*. Materialı mejdunarodnoy konferentsii. Sankt-Peterburg, 107-111.

- Juliano, A. L. (1991) The Warring States Period-The State Of Qin, Yan, Chu, and Pazyryk: A Historical Footnote. *Source: Notes in the History of Art*, Summer 1991, Vol. 10, No.4, The Dating of Pazyryk. 25-29.
- Kapusuzoğlu, G. (2015). Çin kaynaklarına göre Türk kültür çevresinde evlenme ve cenaze gelenekleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 34 (58), 507-522.
- Kiryuşın, Y. ve diğerleri (2003). *Skifskaya epoha Gornogo Altaya. ast II: Pogrebalno-pominalnie kompleksı pazırıkskoy kulturi*. Altay Üniversitesi Yayınları.
- Kisilev, S. (1949). *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Kislenko, A. (1993). Opıt Rekonstruksii Eneoliticheskogo Jiliřa, Problemi rekonstruksii hozaistva i tehnologiy po dannım arheologii. ed. V. Zaibert, İANAN Respubliki Kazahstan, 122-127.
- Klyaştorıny, S ve Savinov, D. (1998) Pazırıkskaya uzda. K predistorii hunno-yueinских voyn. *Drevniye kulturi Tsentralnoy Azii i Sankt-Peterburg*. Kult-inform-press, 169-177.
- Klyaştorıny, S. (1989) Gunnskaya derjava na Vostoke (III. v. do n.e.-IV v. n.e.)”. *İstoriya drevnego mira, Upadok drevnih obşestv*. Cilt 3, 243-254.
- Klyaştorıny, S. (2005) Stepnye imperii: rojdeniye, triumf, gibel. Klyaştorıny, Sergey ve Savinov, D. *Stepnye imperii drevney Evrazii*. 7-8.
- Kovalev, A. (1999). O svyazah Altaya i Ordosa v V-III vekah do n.e. İtogi izueniya skifskoy epohi Altaya i sopredelnih territoriy. Altay Üniversitesi Yayınları, 75-82.
- Kubarev, G. (2005) *Kultura drevnih Tyurok Altaya (po materialam pogrebalnih pamyatnikov)*. Derevjanko editörlüğünde. İzd. İnstituta arheologii i etnografii SORAN.
- Kubarev, V. (1984). *Drevnetyurkskiye izvayaniya Altay'a*. Novosibirsk.
- Kubarev, V. (1987). *Kurganı Ulandırıka*. Nauka yayınevi.
- Kubarev, V. (1991). *Kurganı Üstüda*. Nauka yayınevi.
- Kubarev, V. (1992). *Kurganı Saylögema*. Nauka yayınevi.
- Kubarev, V. ve Shulga, P. (2007) Pazırıkskaya kultura (kurganı uyi i Ursula): monografiya. Altay Üniversitesi Yayınları.
- Kutlu, M. (2020). Orta Asya’da Tütekli (Kırlangı) Örtünün Kökeni ve Tarihi Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme, *History Studies*, 12/5, 2455-2486.
- Kutlu, M. ve Kutlu, L. (2020). Berel’deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü. *Sanat Tarihi Dergisi*. 29/1, 173-207.
- Kutlu, M, ve Kutlu, L. (2021). Ölü Gömme Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları. *Folklor/Edebiyat*, 27 (107), 771-798.
- Kyzlasov, İ (2005). *Pratyurkskiye jiliřa. Obsledovaniye Sayano-Altayskih drevnostey*. Samara.
- Marsadolov, L. (2019) Vostonie balbalı i zapadnie pominalniki kak vajnie sostavnie asti organizatsii sakralnogo prostranstva v Pazırıke na Altaye. *Sohranenie i izueniye*

- kulturnogo naslediyе Altayskogo kraya. İzd-vo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, sayı 25, 2019, 155-162.*
- Marsodolov, L. (2019). Sakralnaya orientirovka tsepoçek kurganov koçevnikov Sayano-Altaya I tis. do n.e. kak etnokulturniy priznak. *Scythia et Sarmatia: Sbornik statey*. A. Malışeva editörlüğünde. MAKS press, 135-143.
- Molodin, V. (2000) *Drevnosti ploskogorya Ukok: tayni, sensatsii, otkritiya: Nauçno-populyarnye oçerki*. İnfoliopre
- Muscarella O. W. (2013). *Archaeology, Artifacts, and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures, and Proveniences*. Leiden: Brill.
- Ögel, B. (1988). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Polosmak, N. (1992) İssledovaniya pazırıkskogo kurgana Kuturguntas. *Vestnik Drevney İstorii*. Nauka, Sayı 4, 50-63.
- Polosmak, N. (1994). *Vsadniki Ukoka*. İnfolio-pre
- Polosmak, N. (2001) *Stereguşie zoloto grifi (ak-alahinskie kurganı)*. Novosibirsk.
- Psarras, S. K. (1994) “Exploring the North: Non-Chinese Cultures of the Late Warring States and Han”. *Monumenta Serica*, 42:1, 1-125.
- Radlov, V. (1989). *İz Sibiri: Stranitsı dnevnika (Aus Siberian, 1893)*. Çev. Tsevina K.ve Çistova B. Nauka.1
- Roux, J.P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*, İstanbul: BilgeSu. Çeviren: Musa Yaşar Sağlam.
- Rudenko, S. (1948). *Vtoroy Pazırıkskiy kurgan*. İzv-vo Gos. Ermitaja.
- Rudenko, S. (1950). Raskopki Pazırıkskoy gruppi kurganov. *Kratkiye soobşheniya Instituta istorii materialnoy kulturi*. Vol. 32, 1950, 11-25.
- Rudenko, S. (1951). Pyaty Pazırıkskiy kurgan. *Kratkiye soobşheniya Instituta istorii materialnoy kulturi*. Vol. 37, 106-116.
- Rudenko, S. (1952). *Gornoaltayskie nahodki i skifi*. Moskva-Leningrad.
- Rudenko, S. (1953). *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoe vremya*. AN SSSR.
- Rudenko, S. (1960). *Kultura naseleniya Tsentralnogo Altaya v skifskoe vremya*. AN SSSR.
- Rudenko, S. (1968). *Drevneyşie v mire hudojestvennie kovrı I tkani iz oledenelih kurganov Gornogo Altaya*. İsskustvo Yayınevi.
- Samashev, Z. (2011). *Berel*, Taymas Baspa Uyi,
- Samashev, Z. vd. (2019). Hunnu- Syanbeyskiy Kulturno-Hronologičeskiy Gorizont Berelya.
- Margulan okuları 2019: Körnekti kazakstandık arheolog K.A. Akişevtin 95 jıldığına arnalğan Halıkaralık arheologiyalık gılımı-tajribelik konferenciya materiyaldarı. 385-393.
- Savinov, D. (1996) Ob obryade pogrebeniya bolşih Pazırıkskih kurganov, *Jrechestvo i şamanizm v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg, 107-111.
- Savinov, D. (1984) *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu*. İzd-vo LGU.

- Savinov, D. (1998). O skifskom i hunnskom plastah v formirovanii drevnetyurkskogo kulturnogo kompleksa". *Voprosi arheologii Kazahstana*. Sayı 2. Almatı-Moskva, 130-141.
- Shulga, D. ve Shulga, P. (2016) Arhitektura pogebalno-pominalnih kompleksov pazırıkskoy kulturi i osobennosti ih arheologizatsii. *Balandinskiye Çteniya*. Cilt 11, 72 -76.
- Shulga, P. (1989). K voprosu o planirovke mogilnikov skifskogo vremeni na Altaye. *Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira (sotsialnaya struktura i obşestvenmeotnoşeniya)*: Tez. vsesoyuz. arkheol. konf. KemGU. Cilt II., 40-43.
- Shulga, P. (1998) O proishojdenii i rannem etape razvitoy pazırıkskoy kulturi. Sibir v panorame tısaçiletiy:Materiali mejdunarodnogo sempoziyuma. İnstıtut arheologii i etnografii SO RAN. Cilt 1, 702-712.
- Shulga, P. (2003) *Mogilnik skifskogo vremeni Lokot 4a*. Altay Üniversitesi Yayınları.
- Shulga, P. (2010a). *Sintszyan v VIII-III vv. Do n.e. (Pogrebalnye kompleksı. Hronologiya i periodizatsiya): monografiya*. İzd-vo Altay GTU.
- Shulga, P.(2010b). İzobrajeniy kopıtnih grifonov iz Dunheygou (Sindzyan)". *Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii*. 3 (15), 62-71.
- Shulga, P. (2015) Datirovka kurganov Pazırıka i kitayskih zerkal c T-obraznimi znakami". *Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: opit mejdisiplinarnih issledovaniy, sbornik statey posv. 70 letiyu professora Yu. F. Kiryuşına*. Altay Üniversitesi yayınları, 366-371.
- Shulga, P. (2015) *Skotovodi Gornogo Altaya v skifskoye vremya (po materialam poseleniy): monografiya*. RİTS NGU.
- Shulga, P. (2017) Tsarsky kurgan v Senteleke, i ego osobennosti kak obyektu poznovatelnoyu turizmu". *Uçenie zapiski (Altayskaya gosudarstvennaya akademiya kulturi i iskusstva)*. 105-108.
- Slyusarenko, I. (2013) Dendrochronological Dating of Archaeological Sites Associated with Inner Asian Nomads (Pazyryk Culture, 4th–3rd Cent. BC). *Principles of Dating in the Bronze, Iron and Middle Ages: Materials of the Russian German colloquium*. Saint-Petersburg State University, 116-118.
- Späth, A., M., Huthwelker, T. et al. (2021) X-ray microscopy reveals the outstanding craftsmanship of Siberian Iron Age textile dyers. *Sci Rep* 11, 5141. 1-5, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-84747-z#citeas>
- Surazakov, A. (1983). O sotsialnoy stratifikatsii pazırıktsev. *Voprosi arheologii i etnografii Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk:b.i. 72-87.
- Surazakov, A. (1989). *Godnyy Altay i ego severniye predgorya v epohu rannego jeleza. Problemy hronologii i kulturnogo razgraniçeniya*. Gorno Altayskoye otd. Alt. Kn. izd-va.
- Taşğıl, A. (2017). *Eski Türk Boyları*. Bilge Kültür Sanat.
- Taşğıl, A. (2020). *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Tishkin A. ve Dashkovskii P. (2001). İzüçeniye planigrafii mogilnikov pazırıkskoy kulturu Altaya. *Prirodnie usloviya i kultura Zapadnoy Mongolii i sopredelnih regionov: Tezisi dokladov V mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii.* 163-164.
- Tishkin A. ve Dashkovskii P. (2002). O vıdelenii lokalnih variantov pazırıkskoy kulturu. *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekoye.* İzd. Gos. Ermitaja. Cilt 2, 166-168.
- Tishkin A. ve Dashkovskii P. (2003) *Social Structure and World-Outlook System of the Altay Population in Scythian Epoch, Monograph.* Altay University's Publishing House.
- Tishkin, A. ve Shelepova, E. (2006) İzüçeniye Pominalnih Soorujeniy Pazırıkskoy Kulturu Altaya". *Teoriya i praktika arheologičeskih issledovaniy.* No. 2, 57-75.

İnternet kaynakları:

Andreevskaya, Tatyana. <https://www.turistka.ru/altai/photo.php?obj=561>

Graf, Natalya. Rosiyskaya Gazeta. <https://rg.ru/2019/08/02/reg-sibfo/na-altae-pokazali-drevnejshuiu-grobnicu-v-strane.html>

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 31, Sayı: 1, Nisan 2022 | *Volume: 31, Issue: 1, April 2022*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erisim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

